

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Das Johannesevangelium auf Papyrus. Zum neu veröffentlichten Papyrus Bodmer II. von Kurt Aland. Sonderdruck aus «Forschungen und Fortschritte». Band 31. Heft 2. Februar 1957. Akademie-Verlag Berlin.

Πρόκειται περί ενδιαφέροντος άρθρου τοῦ ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Χάλλης γνωστοῦ καθηγητοῦ κ. K. Aland, περί διαφόρων ἐργασιῶν τοῦ ὁποίου, ἀναφερομένων εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Διαθήκης, ἐπανειλημμένως ἔχομεν ἀναφέρει ἐν τῇ στίλῃ ταύτῃ, καὶ δὴ περί ἄρθρου ἀναφερομένου εἰς τὸν πρὸ ἐνός περίπου ἔτους ἐν τῇ Bibliotheca Bodmeriana ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Γενεύης καθηγητοῦ καὶ προέδρου τῆς διεθνoῦς ἐταιρείας τῶν παπυρολόγων κ. Victor Martin δημοσιευθέντα σπουδαιότατον πάπυρον Bodmer II; τὸν περιέχοντα τὰ κεφάλαια 1-4 τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (P⁶⁵), χρονολογούμενον δὲ ἀπὸ τοῦ ἔτους 200 περίπου, δηλαδὴ παλαιότερον τῶν παπύρων Chester-Beatty, μεταγενέστερον δὲ τῶν P⁵² τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ryland ἐν Manchester (περὶ τὸ 125 μ. Χ.) καὶ P⁶⁴ τοῦ Magdalen College τῆς Ὁξφόρδης. Εἶναι ἄξια ἰδιαιτέρας σημειώσεως τοῦτο μὲν ἢ σχετικῶς ἀρίστη διατήρησις τοῦ νέου εὐρήματος, τοῦτο δὲ ἢ διάσωσις καταπληκτικῶς πολλῶν παπύρων μετὰ τοῦ δ' Εὐαγγελίου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν κριτικὴν ἀξίαν τοῦ παρόντος παπύρου, ἢ γνώμη τοῦ κ. Aland εἶναι, ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μέχρι τοῦδε ἐρεῦνης περὶ αὐτοῦ δὲν εἶναι πολὺ σπουδαῖον καὶ ὅτι δὲν ἔχει τις νὰ ἀναμμένη ἐντυπωσιακὰς παραλλαγὰς ἀπὸ τοῦ γνωστοῦ κειμένου. Ταῦτα ὅμως, νομίζομεν, ὅτι δὲν ἰσχύουσι νὰ μειώσωσι τὴν μεγίστην σπουδαιότητα παπύρου τοῦ β' ἢ ἔστω καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος, παπύρου μάλιστα περιέχοντος τοσοῦτον ἀριθμὸν κεφαλαίων τοῦ πνευματικοῦ Εὐαγγελίου καί, πολὺ ὀλιγώτερον, τὴν ὀφειλομένην εἰς τε τὸν εὐτυχῆ ἐκδότην εὐγνωμοσύνην, ἐπὶ τῇ μετὰ τοσαύτης ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας φιλοπονηθείσῃ ἐκδόσει τοῦ παπύρου τούτου, καὶ εἰς τὴν Bibliotheca Bodmeriana ἐπὶ τῇ ἀποκτήσει καὶ ἀξιοποιήσει αὐτοῦ.

Βλέπε τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἔκθεσιν περὶ τοῦ Papyrus Bodmer II ἐν τῇ Theolog. Literaturzeitung 1957, Nr 3.

Π. Ι. ΜΗΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

J. e. a. n. Daniélou, Philon d'Alexandrie. Librairie Arthème Fayard, Paris 1958. (Σελ. 220).

Τὸ ἐν τῇ ὑπὸ τὸ τίτλον *Les temps et les destins* γαλλικῇ συλλογῇ ἱστορικῶν πραγματειῶν δημοσιευόμενον περισπούδαστον μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ ἐγκρίτου καὶ ἀκαταπονήτου γάλλου πατρολόγου, καθηγητοῦ ἐν τῷ Institut Catholique τῶν Παρισίων, τοῦ ὁποίου εἶναι διεθνῶς γνωσταὶ ἄλλαι τε

περισπούδαστοι ἐργασίαι καὶ αἱ περὶ τῆς Μυστικῆς θεολογίας, ἐν σχέσει πρὸς τὸν Πλατωνισμόν, καὶ περὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν μεγάλην μορφήν τοῦ ἑλληνιστοῦ Ἰουδαίου φιλοσόφου καὶ ἐξηγητοῦ καὶ θεμελιωτοῦ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ μυστικισμοῦ Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ἥτις μορφή προσελκύει ἰδιαζόντως τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν τοῦ συγχρόνου τῷ Κυρίῳ Ἰουδαϊσμοῦ, μάλιστα μετὰ τὰς τελευταίας ἀρχαιολογικὰς ἀνακαλύψεις τῆς παρὰ τὴν Νεκρὰν Θάλασσαν περιοχῆς. Εἶναι προφανές, ὅτι τὸ περὶ Φίλωνος διαφέρον τοῦ συγγραφῆως εἶναι συναφές πρὸς τὸ διαφέρον του περὶ τῆς Μυστικῆς θεολογίας τῆς πατερικῆς ἐποχῆς. Τὸ δὲ προκείμενον ἔργον ἀποτελεῖται ἐξ ἑπτὰ κεφαλαίων, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ὁποίου, ὡς Ἰουδαίου ἐξηγητοῦ καὶ θεολόγου, ἐν τῷ ἑλληνιστικῷ περιβάλλοντι τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἐν τῇ σχέσει του πρὸς τὴν Κ. Διαθήκην, παρέχει ἐξαιρετον καὶ ἀνάγλυφον εἰκόνα. Ἐν τῷ α΄ κεφαλαίῳ ἀσχολεῖται περὶ τὴν βιογραφίαν τοῦ Φίλωνος (σ. 11 - 40). Ἐν τῷ β΄ κεφαλαίῳ πραγματεύεται περὶ τοῦ Φίλωνος καὶ τῆς ἐποχῆς του καὶ δὴ περὶ τῆς σχέσεώς του πρὸς τοὺς Ἑσσοίους, πρὸς τὴν ἀλεξανδρινὴν φιλοσοφίαν καὶ πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἰδεολογίαν (σ. 41 - 84). Ἐν τῷ γ΄ κεφαλαίῳ ὁμιλεῖ περὶ τῆς θέσεως τῆς Βίβλου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ δὴ περὶ τῆς Βίβλου τοῦ Φίλωνος, ὡς καὶ τοῦ ἐξηγητικοῦ του ἔργου ἐν τῇ σχέσει του πρὸς τὰς ἐξηγητικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς του (σ. 85 - 118). Ἐν τῷ δ΄ κεφαλαίῳ ἐξετάζει τὴν φιλώνειον ἐρμηνείαν, τὴν τε κατὰ γράμμα καὶ τὴν ἀλληγορικὴν (σ. 119 - 142). Ἐ τῷ ε΄ κεφ. ἐκθῆτε εἰς 7 παραγράφους τὴν ἐξόχως συνθετικὴν καὶ πρωτότυπον θεολογίαν τοῦ Φίλωνος, ἥτις εἶναι ἡ πρώτη βιβλικὴ θεολογία καὶ ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν (σελ. 143 - 182). Ἐν τῷ ς΄ κεφ. ἀναπτύσσει τὸν τοιαύτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν χριστιανικὸν μυστικισμόν ἀσκήσαντα μυστικισμόν τοῦ Φίλωνος, βιβλικὸν κατὰ τὴν βάσιν καὶ ἑλληνιστικὸν κατὰ τὴν μορφήν (σ. 183 - 198). Τέλος ἐν τῷ ζ΄ κεφ. (σ. 199 - 214) ἐξετάζει, μᾶλλον ἀδρομερῶς, τὴν σχέσιν τοῦ Φίλωνος πρὸς τὴν Κ. Διαθήκην, μάλιστα δὲ πρὸς τὸν Παῦλον, τὸν Ἰωάννην καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν θεωρεῖ πιθανὴν τὴν ἄμεσον ἀπὸ τοῦ Φίλωνος ἐξάρτησιν τῆς Κ. Διαθήκης, αὕτη ὅμως κατανοεῖται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ παρεχομένου ὑπὸ τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος, τῆς ἀμέσου ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἀρχομένης ἀπὸ τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Ἡ ἐξέτασις τῶν ζητημάτων γίνεται ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει λιπαρᾶς καὶ κριτικῆς μελέτης τῶν πηγῶν, ὑπὸ τὸ φῶς καὶ τῆς νεωτάτης σχετικῆς ἐρεῦνης, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας δαψιλῶς, ἀλλὰ καὶ μετὰ πάσης προσοχῆς ὡς καὶ μετὰ πνεύματος κριτικῆς ἐρεῦνης, ἐπωφελεῖται ὁ σοφὸς συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου, ἀποτελοῦντος σπουδαίαν ὄσον καὶ ἀρκούντως εὐπρόσιτον

καὶ εὐπαρακολούθητον συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τοῦ μεγάλου θέματος περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Φίλωνος πρὸς τὰς ἀπαρχὰς καὶ τὰς βάσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἄρα ἐνδιαφέροντος μεγάλως τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τε τὸν ἔξηγητικὸν καὶ τὸν ἱστορικὸν τῆς θεολογίας κλάδον, οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας.

Π. Ι ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Sources Chrétiennes. Éditions du Cerf. Paris. Tomes 45 καὶ 52. Ambroise de Milan. Traité sur l'Évangile de S. Luc. I. (1956 σελ. 274). II. (1957, σ. 240).—Tome 50. Jean Chrysostome, Huit Catéchèses Baptismales inédites. (1957, σελ. 282). Tome 51. Symeon le Nouveau Théologien. Chapitres théologiques, gnostiques et pratiques. (1957, σελ. 140).

Ἐν τῇ γνωστῇ πατρολογικῇ σειρᾷ, τῇ ἀπὸ τοῦ 1942 ἐκδιδομένη ἐν Παρισίοις ὑπὸ τὸν τίτλον Sources Chrétiennes, περὶ ἧς, ἀριθμούσης ἤδη ὑπὲρ τοὺς 50 τόμους, ἐπανελημμένως ἔχει ἤδη γίνεαι λόγος ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων, ἐξεδόθησαν προσφάτως οἱ ἀνωτέρω σημειούμενοι σπουδαιότατοι τόμοι, οἱ δύο πρῶτοι τῶν ὁποίων ἀναφέρονται εἰς τὴν λατινικὴν, ὁ δὲ τρίτος εἰς τὴν ἑλληνικὴν πατρολογίαν.

Οἱ δύο πρῶτοι τόμοι περιέχουσι τὸ θαυμάσιον ὑπόμνημα τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου τῶν Μεδιολάνων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, ἀποτελούμενον ἕξ ὀκτῶ βιβλίων καὶ ἐπεξεργασμένον μεθ' ἱκανῆς ἐπιμελείας ὑπὸ τοῦ βενεδικτίνου πατρὸς Gabriel Tissot. Προτάσσεται ἀξιόλογος εἰσαγωγή, ἐνθα ἐξετάζονται ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ οἰκονομία, αἱ πηγαί, ἡ ἔξηγητικὴ μέθοδος, ἡ δογματικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία, ἡ πνευματικότης, ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος τοῦ ἔργου καὶ αἱ περὶ αὐτοῦ κρίσεις, ὡς καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτοῦ (σ. 9-37). Ἐἶτα παρατίθεται τὸ πρωτότυπον λατινικὸν κείμενον μετὰ μεταφράσεως τοῦ ἐκδότου καὶ τινων σχολίων, τῶν μάλιστα ἀπαραιτήτων. Ἐν τῷ τέλει τοῦ II τόμου παρατίθενται παραρτήματά τινα καὶ τρεῖς πίνακες, τῶν βιβλικῶν χωρίων, τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν ἀλληγοριῶν τοῦ βιβλίου.

Ὁ δὲ τρίτος τόμος, ὁ καὶ πεντηκοστὸς τῆς ὅλης σειρᾶς, περιέχει ὀκτῶ σπουδαίας ἀνεκδότους Κατηχήσεις τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου «πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι καὶ πρὸς τοὺς νεοφωτίστους», αἱ ἀνεῦρε κατά τὸ φθινόπωρον τοῦ 1955 καὶ ἐκδίδει ὁ ἀσσομψιονιστὴς πατήρ Ant. Wenger ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 6 χειρογράφου τῆς ἐν Ἀθῶν Ἱ. Μονῆς τοῦ Σταυροκλήτα καὶ τὰς ὁποίας ὁ ἐκδότης, στηριζόμενος ἐπὶ ἐσωτερικῶν κυρίως λόγων, θεωρεῖ ὡς γνησίας καὶ δὴ ὡς ἀπαγγελθείσας ἐν Ἄντιοχείᾳ. Προτάσσεται ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγή (σ. 7-107), ἐν ἣ ἐξετάζονται τὰ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ἀνεκδότου χειρογράφου (τοῦ ἰα' αἰῶνος), ὡς καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, εἰς ὃ συγκαταλέγονται, ἐκτὸς τινων ἐκδεδομένων ἤδη ὑπ' ἄλλων τε, κατὰ μέγα δὲ μέρος καὶ ὑπὸ τοῦ Montfaucon καὶ τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, καὶ ὀκτῶ ἀνεκδοτοὶ Κατηχήσεις λίαν ἐνδιαφέ-

ρουσαι, ἔπειτα δὲ γίνεται λόγος ἐν γένει περὶ τῶν Κατηχήσεων τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἰδίᾳ περὶ τῶν προκειμένων ὀκτὼ ἀνεκδότων καὶ δὴ καὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν, ὡς καὶ περὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Βαπτίσματος ἐν Ἀντιοχείᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ κειμένου τῶν προκειμένων ὀμιλιῶν. Ἐπακολουθεῖ ἡ παράθεσις τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, κριτικῶς ἀποκαθαρμομένου, ὡς καὶ γαλλικῆς μεταφράσεως αὐτοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἰκανῶν σχολίων. Ἡ δὲ λίαν ἐνδιαφέρουσα ἔκδοσις αὕτη κατακλείεται διὰ πινάκων τῶν βιβλικῶν χωρίων, τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τινων ἑλληνικῶν λέξεων (σ. 263 - 279).

Τέλος ὁ τέταρτος τόμος περιέχει 225 σπουδαιότατα κεφάλαια θεολογικά, γνωστικά καὶ πρακτικά τοῦ μεγάλου μυστικοῦ καὶ κλασσικοῦ ἐκπροσώπου τῆς βυζαντινῆς μυστικῆς θεολογίας Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου (949-1022), τὰ ὅποια ἐκδίδει μετὰ πολλῆς στοργῆς καὶ ἐπιμελείας ἕτερος ἀσσομψιονιστῆς πατήρ, ὁ κ. J. Darrouzés. Προτάσσεται καλὴ εἰσαγωγή, ἐνθα ἐξετάζονται συντόμως τὰ τοῦ βίου, τῶν ἔργων καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου, τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ ὕφους τοῦ συγγραφέως, εἶτα δὲ παρατίθεται τὸ κείμενον ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, κριτικῶς ἐπιμελεημένῳ, καὶ ἐν γαλλικῇ μεταφράσει μετὰ τινων σχολίων καὶ ἐνὸς παραρτήματος, ὡς καὶ πινακες διδακτικῶν ὄρων περιεχομένων ἐν τοῖς μετὰ χεῖρας ἔργοις τοῦ Συμεῶν, τῶν ἀρχῶν τῶν ἐπὶ μέρους πραγματειῶν κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν καὶ χωρίων βιβλικῶν. Ἔργα τινὰ τοῦ ἐπιφανοῦς μυστικοῦ ἔχουσι περιληφθῆ ἐν τῇ Πατρολογία τοῦ Migne (τόμος 12ος), ἐξεδόθησαν δὲ καὶ ὑπὸ Διονυσίου τοῦ Ζαγοραίου ἐν Βενετίᾳ, τῷ 1790, εἰς ἰεὴν ἑλληνικὴν. Πρέπει ὅμως νὰ εἴμεθα εὐγνώμονες καὶ διὰ τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Πνευματικαὶ ἀκτινοβολίαι ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς Ἀντιοχείας. Νεοελληνικὴ ἀπόδοσις Παναγ. Στάμου. Τύποις Φῶς. Χ.Ε.Ε.Ν. Ἀθήναι 1957 (Σελ. 326).

Ὁ ἐν τῷ Γυμνασίῳ τοῦ Πολυγύρου τῆς Χαλκιδικῆς φιλότιμος καὶ φιλόπονος καθηγητῆς τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων, ἄλλοτε δὲ γραμματεὺς τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Κασσανδρείας Εἰρηναίου, συνεχίζων τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθεῖσαν προσπάθειαν νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει ἐκλεκτὰ πατερικὰ κείμενα, ἀφ' οὗ ἐδημοσίευσεν τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἐν μεταφράσει «Ἐπιστολὰς εἰς Ὀλυμπιάδα» (1955) καὶ «Τεσσαράκοντα ἐπιστολὰς χριστιανικῆς ἀγάπης» (1955), ἐμφανίζεται ἐν τῷ παρόντι τόμῳ μετὰ πλουσιωτέρας προσφορᾶς ἐκ τῶν ἀθανάτων ἔργων τοῦ μεγάλου πατρὸς καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου, τῶν εἴκοσι καὶ μιᾶς περιφώνων «Ὀμιλιῶν εἰς τοὺς ἀνδριάντας». Ἐπειδὴ αἱ ὀμιλίαι αὗται ἐλέχθησαν ἐν Ἀντιοχείᾳ, κατ' ὄν χρόνον ὁ ἡμέτερος πατήρ ἦτο πρεσβύτερος, διὰ τοῦτο ὁ ἐξωτερικὸς ὑπότιτλος τοῦ τόμου τούτου, ὅστις προλογίζεται ἐπαξίως

ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος, διακεκριμένου δὲ θεολόγου, Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Κατάνης κ. Κασσιανοῦ, πρυτάνεως τοῦ ἐν Παρισίοις Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Ὁρθοδόξου Θεολογίας, εἶναι «πνευματικαὶ ἀκτινοβολαὶ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς Ἀντιοχείας». Μετὰ τὸν πρόλογον (σελ. 5 - 6) ἔπεται εἰσαγωγή (σελ. 7 - 16), ἔνθα, μετὰ ἱστορικὴν ἐπισκόπῃσιν τῆς καταστάσεως τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀναπτύσσεται τὸ περιστατικὸν τῆς ἐκφωνήσεως τῶν ἐν λόγῳ Ὁμιλιῶν, ὅπερ ἦτο ἢ ἐν ἔτει 387 ἐκραγεῖσα κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου μεγάλη στάσις τοῦ λαοῦ τῆς Ἀντιοχείας, ἐν παραμοναῖς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τῆς ὁποίας στάσεως τὸ μὲν σύνθημα ἦτο ὁ κατακερματισμὸς τῶν ἀνδριάντων τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ τῶν τέκνων καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ, τὰ δ' ἐπακόλουθα ἦσαν σκληρὰ μέτρα πρὸς καταστολὴν αὐτῆς. Πρὸς ἔξυμνισμόν τοῦ αὐτοκράτορος ἀπεστάλη τότε πρεσβεία τῆς πόλεως ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸν γηραιὸν ἐπίσκοπον Φλαβιανόν, ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ ὁποίου ἀνέλαβε τὸν βαρὺν ἄθλον τοῦ κανεῖνασμοῦ τῶν πνευμάτων καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ λαοῦ ὁ τότε πρεσβύτερος τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίας Ἰωάννης, ὅστις καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἐξεφώνησε δέκα ἐννέα ὀμιλίαις, εἰς ἃς προσετέθησαν καὶ δύο ἄλλαι ἄσχετοι πρὸς τὰ γεγονότα τῆς στάσεως. Ἐπακολουθεῖ ἡ νεοελληνικὴ ἀπόδοσις τῶν Ὁμιλιῶν τούτων εἰς ἀπλήν καθαρεύουσαν, κατὰ τι χαμηλοτέραν τῆς τῶν ἀειμνήστων ἀδελφῶν Ν. καὶ Μιχ. Γαλανοῦ (Τὰ ἅπαντα Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου, τόμος Β' σ. 331 - 708, ἐν Ἀθήναις 1900), συμφώνως πρὸς τὸ χαμηλοτέρον γλωσσικὸν ἐπίπεδον τῆς συγχρόνου ἡμῖν γενεᾶς. Ὁ τόμος κατακλείεται διὰ πίνακος θεμάτων παρεχομένων ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ Ὁμιλιῶν. Διὰ τῆς ἀξιεπαίνου ταύτης προσπάθειας, τὴν ὁποίαν ὁ ζηλωτῆς ἐπαρχιώτης θεολόγος ἐνισχύει καὶ διὰ τινων διαφωτιστικῶν ὑποσημειώσεων, καθιστᾷ δὲ λίαν εὐπρόσδεκτον διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκδόσεως καὶ διὰ τοῦ εὐάνου αὐτῆς, προσφέρεται ἀξιόλογος συμβολὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν μόρφωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία, ἐλπίζομεν, ὅτι θέλει τύχει τῆς δεούσης ἐκ μέρους αὐτοῦ καὶ τῶν ἀρμοδίων προσοχῆς πρὸς ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἱεροῦ τη σκοποῦ. Εὐχόμεθα δὲ καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, ὅπως, καταλλήλως ἐντοχουμένη ἡ ὄραία αὕτη προσπάθεια, συνεχισθῇ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ εὖρη μιμητὰς καὶ μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων θεολόγων τῆς πρωτεύουσης καὶ τῶν μεγάλων κέντρων τῆς χώρας ἡμῶν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ἄρχιμανδρ. Ἰωὴλ Γιαννακοπούλου, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ὁ. Κείμενον. Ἑρμηνευτικὴ παράφρασις. Σχόλια. Προβλήματα. Χάρται. Τεύχος ὄρθου. Ἀ Βασιλειῶν. 1957. Σελ. 204.—Τεύχος ἑνατον Β' Βασιλειῶν. 1957. Σελ. 166.

Ὁ Ζηλωτῆς καὶ φιλόπονος συγγραφεὺς τῆς ἐρμηνευτικῆς σειρᾶς εἰς τὴν Π. Διαθήκην κατὰ τοὺς Ὁ, συνεχίζων τὴν ὄραϊαν καὶ ἀξιεπαίνον προσπάθειάν του, ἥτις χαίρομεν διότι ἔτυχε καὶ τῆς εὐλογίας τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς

Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διὰ σχετικοῦ γράμματος ἀπὸ 19[10]1957, παρουσιάζει εἰς τὰ παρόντα δύο τεύχη, φιλοκάλως τετυπωμένᾳ ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις γραφικῶν τεχνῶν «Τὸ Φῶς» τῆς Α.Ε.Ε., τὰ βιβλία Α΄ καὶ Β΄ Βασιλειῶν. Προηγεῖται εἰσαγωγή εἰς τὰ βιβλία ταῦτα καὶ εἶτα παρατίθεται τὸ κείμενον τῶν Ο΄ μετὰ ἐρμηνευτικῆς παραφράσεως, σχολίων, ἐρμηνευτικῶν παρεκβάσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐρμηνείας τῶν Πατέρων ἀφ' ἑνὸς καὶ νεωτέρων ὀρθοδόξων καὶ ρωμαιοκαθολικῶν ἐξηγητῶν ἀφ' ἑτέρου, ὧν πῖναξ προτάσσεται τῶν τευχῶν τούτων. Ἐπίσης εἶναι ἐφωδιασμένα καὶ τὰ τεύχη ταῦτα διὰ τῶν ἀπαραιτήτων γεωγραφικῶν χαρτῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν εἰκόνων. Εὐχόμεθα τὴν μετὰ τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ συνέχισιν τῆς ἀξιολόγου προσπαθείας, ἥτις δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι θέλει ἐκτιμηθῆ καὶ ἐνισχυθῆ προσηκόντως ὑπὸ τοῦ χριστεπώνυμου ἑλληνικοῦ πληρώματος.

Π. Ι. ΜΗΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Μνημεῖα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου. 1. Ὁ κώδιξ τοῦ Νοταρίου τῶν Ἀθηνῶν Παναγῆ Πούλου 1822 - 1833, ἐκδιδόμενος ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Α. Πετροπούλου. Ἀθῆναι. 1957. Σελ. 786. Παράρτημα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Εἶναι καὶ ἐν τῷ βιβλιογραφικῷ δελτίῳ τῆς «Θεολογίας» ἀξία εὐφήμου μνείας ἢ ἔκδοσις τοῦ ὄχι μόνον ἐξ ἐπόψεως τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἑλλάδος γενικώτερον καὶ δὴ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν, ὡς καὶ ἐξ ἐπόψεως λαογραφικῆς, γλωσσολογικῆς καὶ ἀθηναιολογικῆς σπουδαιότητος καὶ πράγματι «ἀνεκτιμητῆ» κώδικος τοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1822 - 1833 ἀειμνήστου νοταρίου, δηλ. συμβολαιογράφου, Ἀθηνῶν Παναγ. Πούλου, ἣν μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ φιλοκαλίας ἀνέλαβεν ὁ καθηγητῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου κ. Γ. Πετρόπουλος καὶ ἥτις ἀφιερῶνται εἰς τὴν μνήμην τοῦ καθηγητοῦ Δ. Παπούλια. Ὁ κώδιξ διαιρεῖται εἰς ἑπτὰ τμήματα, ἐξ ὧν τὸ Α΄ περιέχει προικοδοσίας, τὸ Β΄ ἐκποιήσεις καὶ ἀντίγραφα πωλητηρίων, τὸ Γ΄ δωρεὰς καὶ συνέχειαν πράξεων ἐκποιήσεων, τὸ Δ΄ διανομὰς κληρονομιῶν τὸ Ε΄ συμφωνίας, τὸ Ϛ΄ ὑποθήκας καὶ τὸ Ζ΄ διαθήκας. Ἐπακολουθοῦσιν ἀποφάσεις τοῦ Κριτηρίου καὶ διαφωτιστικώτατα ἀλφαβητικὰ εὑρετήρια κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμίων καὶ λέξεων (σ. 647 - 786) συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ πτυχιούχου τῆς Νομικῆς κ. Ν. Καραστάθη. Ὁ διεξερχόμενος τὰς 786 σελίδας τοῦ τόμου τούτου, ἐκτὸς τῆς ποικίλης διαφωτίσεως ἣν λαμβάνει, ἔστω καὶ ἐὰν δὲν ἀσχολῆται περὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, αἰσθάνεται βαθεῖαν συγκίνησιν, περιεργαζόμενος οὕτω ζωντανὴν εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως σφαδαζόντων, ἀπὸ δὲ τοῦ 1829 ἐλευθέρων πλέον κατοίκων τῶν οἰκτρῶν ἑρειπίων τοῦ «δαι-

μονίου πτολιέθρου», τῶν «λιπαρῶν καὶ ἰοστεφάνων Ἀθηνῶν». Πολλὰ λοιπὸν ὀφείλονται χάριτες κατὰ πρῶτον μὲν λόγον εἰς τὸν ὄνηρὸν ἐκδότην καὶ τὸν συνεργάτην αὐτοῦ, εἶτα δὲ εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τῇ ὄντως «γενναϊόφρονι» ἀναλήψει τῆς δημοσιεύσεως τοῦ μνημειώδους τούτου ἱστορικοῦ μνημείου, ἥτις περιποιεῖ τιμὴν εἰς τε τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον καὶ τὴν ἑλληνικὴν καθ' ὄλου ἐπιστήμην.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Παναγ. Κανελλοπούλου, Γεννήθημα στὸ 1402. Ἀθήνα 1957 (Σελ. 730).

Ὁ ἄλλοτε καθηγητὴς τῆς Κοινωνιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, βραδύτερον δὲ πρωθυπουργὸς καὶ εἰς τῶν κορυφαίων ἑλλήνων πολιτικῶν, κ. Παναγ. Κανελλόπουλος, παραλλήλως πρὸς τὴν πολιτικὴν, εἰς ἣν ἐπεδόθη, παραιτηθεὶς τῆς καθηγητικῆς του θέσεως ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἐξακολουθεῖ θεραπεύων ἐντόνως καὶ εὐδοκίμως καὶ τὰς Μούσας. Καρπὸς δὲ τῶν πνευματικῶν τούτων ἐνασχολήσεων εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ σειρά σπουδαίων ἱστορικοφιλολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων, οἷα εἶναι ἡ «Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» (α' ἐκδ. 1942, β' 1947), «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας» (1953), «Ἀθηναϊκοὶ διάλογοι, Ἑλλάς καὶ Χριστιανισμὸς» (1950), «Τὸ τέλος τοῦ Ζαρατούστρα» (1956), «Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα» (1956) καὶ τὸ πρὸ τινων μνηῶν δημοσιευθὲν μετὰ χειρὸς ἔργον, ὃπερ ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ τύχη ὁ ἐπιφανὴς πολιτικὸς ἄμα καὶ πνευματικὸς οὗτος ἡγέτης τοῦ «ἀριστείου τῶν γραμμάτων» τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἀθηνῶν, ἀπονεμηθέντος αὐτῷ κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῇ 25/3/1958. Ἀπὸ τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἔργων μέχρι τοῦ τελευταίου ἐμφανίζει ὁ συγγραφεὺς διαρκῶς καὶ αἰεὶ ἐντονωτέραν στροφήν πρὸς τε τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸ Βυζάντιον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νεωτάτων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν. Καὶ ἐν μὲν τοῖς «Ἀθηναϊκοῖς διαλόγοις» ὁ κ. Κανελλόπουλος ἀσχολεῖται ὑπὸ μορφὴν διαλόγων περὶ τὸ πελωρίον θέμα «Ἑλλάς καὶ Χριστιανισμὸς», κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 51, δηλ. ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἀπ. Παύλου εἰς τὴν Ἑλλάδα, μέχρι τοῦ 529, δηλ. τοῦ ἔτους τῆς κλείσεως τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐν δὲ τῷ παρόντι μεγάλῳ ἔργῳ ὑπὸ μορφὴν αὐτοβιογραφίας διατρέβει περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς δύσεως τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τῶν τελευταίων του ἡμερῶν μέχρι τοῦ ἐπακολουθήσαντος τὴν δύσιν ἐκείνην λυκόφωτος καὶ τῆς συναφοῦς πρὸς αὐτὴν ἀναστατώσεως τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἰδίᾳ τῆς Πελοποννήσου καὶ Κρήτης, ὁπόθεν ἔμελλον νὰ ἀναφανῶσιν αἱ πρῶται ἀκτῖνες τῆς ἡοῦς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους.

Τὸ ἔργον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρία κύρια βιβλία καὶ τὸν ἐπίλογον. Καὶ τὸ μὲν Α' βιβλίον, ὃπερ ἐπέχει θέσιν μᾶλλον εἰσαγωγῆς, ἀποτελεῖται ἐκ

τριῶν κεφαλαίων, ἐν τῷ α' τῶν ὁποίων, ὑπὸ τὸν τίτλον «Γεννήθηκα στὴν Πάτρα», ἐξετάζεται ἡ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος κατάστασις τῶν Πατρῶν, τῆς προσφιλοῦς γενετήρας τοῦ συγγραφέως, ἐν τῷ β', ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ Γένος καὶ οἱ αὐτοκράτορες» σκιαγραφοῦνται οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν Γένος σχέσει αὐτῶν, καὶ ἐν τῷ γ' κεφ., ὑπὸ τὸν τίτλον «Στὴν Ἀθήνα τοῦ Ἀντωνίου Ἀτσαγιόλι», ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῶν φραγκοκρατουμένων Ἀθηναίων, ὅπου λαμβάνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὀμιλήσῃ καὶ περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐκχρισθιανισθέντος Παρθενῶνος καὶ νὰ ἐκδηλώσῃ τὸ πάθος του πρὸς τὰς Ἀθήνας, ἀνάλογον πρὸς τὸ πάθος του πρὸς τὴν γενέτειράν του. Τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἔργου ἀποτελοῦσι τὰ βιβλία Β' καὶ Γ', ἑκάτερον τῶν ὁποίων σύγκειται ἐκ τριῶν κεφαλαίων μετὰ τῶν ἐξῆς χαρακτηριστικῶν τίτλων, στρεφομένων περὶ τὴν δραματικὴν ἱστορίαν τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς πτώσεως τῆς Πόλεως: «Ὁ Κωνστ. Παλαιολόγος στὴν Πάτρα», «Στὸν Μυστρᾶ μὲ τὸν Πλήθωνα», «Ἡ Κωνσταντινούπολις στὸ 1437» (Β' βιβλίον), «Βενετία, Φερράρα, Φλωρεντία», «Μυστρᾶς καὶ ἡ τελευταία ἐξόρμησις τοῦ Γένους» καὶ «Ἐάλω ἡ Πόλις» (Γ' βιβλίον). Ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῆς προκειμένης αὐτοβιογραφίας εἶναι ἐν μοναστήριον τῆς Κρήτης, ὅπου μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Πόλεως ὑποτίθεται, ὅτι καταφεύγει ὁ συγγραφεὺς, καὶ ἐκεῖ ἐξυφαίνεται ὁ Ἐπίλογος τοῦ ὅλου ἔργου, ὅστις εἶναι καὶ ὁ ἐπίλογος τῆς μέχρι τοῦ 1472 ἐκτεινομένης τραγικῆς ἱστορίας. Ἐπακολουθοῦσι διασαφητικαὶ τινες καὶ βιβλιογραφικαὶ σημειώσεις (σ. 725-730).

Ἡ ἱστορικὴ ἐκθεσις γίνεται ἐνταῦθα, ὡς εἶπομεν, ὑπὸ μορφήν αὐτοβιογραφίας τοῦ συγγραφέως καὶ στηρίζεται εἰς τὰς πηγὰς οὐ μόνον τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (Α. Κυδώνη, Βησσαρίωνος, Γ. Σχολαρίου, Μ. Εὐγενικοῦ, Σφραντζῆ, Δούκα, Συλβ. Συροπούλου, Κριτοβοῦλου, Λαον. Χαλκοκονδύλη, Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως, Ν. Μακιαβέλλι κ.ἄ.), ἀλλὰ καὶ παλαιότερων καὶ νεωτέρων, ἰδίως τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος, εἰς ἃς πηγὰς διαρκῶς ἀνατρέχει καὶ ἐκτενῆ ἐξ αὐτῶν ἀποσπάσματα παραθέτει ὁ συγγραφεὺς, ἐκθέτων τὴν ἱστορίαν τῆς τε Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τοῦ Μυστρᾶ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς Δημοκρατίας τῆς Φλωρεντίας καὶ τῶν συνόδων τῆς Φερράρας καὶ Φλωρεντίας, συγχρόνως δ' ἐπωφελεῖται καὶ τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων καὶ νεωτάτων ἱστορικῶν ἐρευνῶν, ὧν τυγχάνει κάτοχος, ὅσον καὶ τῶν πηγῶν, χωρὶς νὰ παραλείπη ἑκάστοτε νὰ ἐκφέρῃ καὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ κρίσεις. Χαρακτηριστικὰ δὲ τοῦ ἔργου τούτου εἶναι, ἐκτὸς τῆς καταπλησσοῦσης πολυμαθείας καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ἐνημερότητος περὶ τὰς πηγὰς τῆς τε Βυζαντινῆς καὶ τῆς Λυτικῆς, τῆς τε πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἡ φιλοσοφικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ θεώρησις τῆς ἱστορίας, ὡς καὶ τὸ ζωηρὸν θρησκευτικὸν διαφέρον τοῦ συγγραφέως, ὅπερ ἔστιν ὅτε ἐξωθεῖ αὐτὸν εἰς συμμετοχὴν καὶ εἰς

θεολογικὰς ἔτι συζητήσεις (π.χ. μεταξύ Ἑσυχαστῶν καὶ Βαρλααμιτῶν, Ἐνωτικῶν καὶ Ἀνθενωτικῶν κ.λ.π.). Αἱ ἱστορικαί, τοπογραφικαί, πολιτειολογικαί, οἰκονομολογικαί καὶ ἄλλαι, ἀκόμη δὲ καὶ τεχνοκριτικαὶ παρεκβάσεις (π.χ. περὶ τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐν Κωνσταντινουπόλει κλπ.) ἀποτελοῦσιν ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ὑπὸ διαπραγματεύσιν ἐποχῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς, τοῦ τε βυζαντινοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ. Λυπούμεθα δὲ διότι τὸ σοφὸν ἔργον δὲν εἶναι ἐφωδιασμένον δι' εὐρευτηρίου, πρὸς εὐκολωτέραν ἐκμετάλλευσιν τοῦ πλουσιωτάτου καὶ περισπουδάστου ὕλικου αὐτοῦ.

Ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν ἐμπνέουσιν εἰς τὸν ὁρθόδοξον θεολόγον ἡ μεγάλη τοῦ συγγραφέως οἰκειότης πρὸς τε τὴν Κ. Διαθήκην καὶ τοὺς βυζαντινοὺς μυστικοὺς συγγραφεῖς, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὸν Ἰωάννην, τὸν συγγραφέα τῆς Κλίμακος, καὶ Συμεῶν τὸν Νέον θεολόγον, ὃν ἰδιαιτέρως καὶ ἐπανελημμένως καλεῖ «ἀγαπητὸν του ποιητῆν». Ἐν γένει ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ ἡ εὐλάβεια τοῦ συγγραφέως πρὸς τε τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς ἡρώας τῆς, καὶ δὴ καὶ κατὰ τοὺς περὶ τὴν ἄλλωσιν χρόνους, παρὰ τινὰς διατυπωμένας ἐπιφυλάξεις περὶ τῆς ἐξ ἐπόψεως ἐθνικῆς ὁρθότητος τῆς γραμμῆς ἐνίων ἐξ αὐτῶν, π. χ. τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου.

Πρὸς τοὺς ἄλλοις εὐρίσκομεν, ὅτι ἀδικεῖται ὁ Βυζαντινὸς Χριστιανισμὸς, ὅστις ἔχει τοσαῦτα δείγματα δώσει ἡρώισμοῦ καὶ φιλοπατρίας καὶ συνδύασεν ἀρμονικῶς τοὺς ὑπὲρ πίστεως μετὰ τῶν ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνων, εὐρίσκομεν, λέγω, ὅτι ἀδικεῖται ὁ Βυζαντινὸς Χριστιανισμὸς, ὅταν τις καταλογίσῃ εἰς αὐτὸν παρερμηγείαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως διὰ τὸν «συνδυασμὸν αὐτῆς μὲ μεγάλην παθητικότητα» (σελ. 185). Ἐν τοιούτῃ περιπτώσει, πῶς ἐξηγεῖται ἡ στάσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπανελημμένων πολιιορκιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πρὸ παντὸς ἐπὶ Ἡρακλείου αὐτοκράτορος καὶ Σεργίου πατριάρχου καὶ ἐπὶ Φωτίου κλπ) καὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τοὺς ἔπειτα καὶ μέχρι σήμερον ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας τοῦ Γένους; Ἡ μήπως εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθῇ ἡ κατὰ τὴν τελευταίαν πολιιορκίαν στάσις τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἄλλως, εἰ μὴ ἐν συναρτήσει τῆς προγενεστέρας καὶ μεταγενεστέρας σχέσεως καὶ τακτικῆς αὐτῆς ἐναντι τοῦ Γένους;

Ὅπωςδὴποτε ἡ ἐναντι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντίου ~~στάσις τοῦ διαπορευτοῦ συγγραφέως ἐν τε τῷ παρόντι ἔργῳ καὶ ἐν τοῖς~~ «Ἀθηναϊκοῖς Διαλόγοις» δὲν συγκρίνεται πρὸς τὴν τηρουμένην ἐν τισὶ παλαιότεροις ἔργοις του. Ὁ δὲ θαυμασμὸς του πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τὸν Βυζαντινὸν μυστικισμὸν καὶ μάλιστα πρὸς Συμεῶν, τὸν Νέον Θεολόγον, ἀποδεικνύει ἐξαιρετὸν πρόοδον εἰς τὸν τομέα τῆς ὁρθῆς ἐκτιμῆσεως τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἀποτελεῖ ὁ ἰδιόρρυθμος μυστικισμὸς τῆς, πρὸς ὃν συντόμως στρέφεται ἡ ἔρευνα καὶ ὁ θαυμασμὸς τῆς συγχρόνου ὁμαιοκαθολικῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς προτεσταντικῆς ἐπιστήμης. Οὕτω π. χ. ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς τυγχάνει ἐν τῷ προκειμένῳ ἔργῳ ἡ ἐν σελ. 88 παρατήρησις τοῦ κ. Κανελλοπούλου περὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὡς κοιτίδος τοῦ Βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ· «Τὸ Γένος μας μπορεῖ

ἴσως νὰ χρειάζεται πιὸ πολὺ τὸ Ἅγιον Ὅρος παρὰ τὴν Αὐτοκρατορία». Δὲν ἀμφιβάλλομεν δ' ὅτι ἐν προσεχεῖ ἔργῳ του, ὅπερ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῶν ἑλληνικῶν ἱστορικῶν μελετῶν τοῦ συγγραφέως θὰ ἀφαιρωθῆ πιθανώτατα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὑποδούλου Γένους, τὴν συνυφασμένην μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, θέλει ἀποδώσει πλήρως τὴν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην ὀφειλομένην δικαιοσύνην.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Rudolf Kriss und Hubert Kriss-Heinrich, Peregrinatio neohellenica. Wallfahrtswanderungen im heutigen Griechenland und in Unteritalien, Mit 126 Bildern. Wien 1955. (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Band VI) 8^ο σ. VIII καὶ 232, S. 83¹.

Ἡ λατρεία τῶν ἁγίων, ὡς καὶ ἡ τῶν ἡρώων κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀνταποκρίνεται εἰς ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην τῆς λαϊκῆς ψυχῆς (Martin Nilsson). Ὡς δ' ἡ λατρεία ἐκείνων ἐνετοπίζετο εἰς τὸν τάφον ἐκάστου, τὸν περιέχοντα τὰ λείψανα αὐτοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἀρχαίων ἐνέκειτο ἡ δύναμις τοῦ ἡρώος, οὕτω καὶ οἱ τάφοι τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων ἀποτελοῦν σήμερον τόπους τιμητικῆς προσκυνήσεως. Εἰς τὰ λείψανα καὶ τ' ἀναβλύζοντα τυχὸν ἐκ τῶν τάφων τῶν Ἁγίων ὕδατα προστίθενται εἰκόνας τινὲς τῆς Παναγίας καὶ τῶν Ἁγίων, περὶ τῶν ὁποίων πιστεύεται ὅτι ἀνευρέθησαν ὑπὸ εὐσεβῶν χριστιανῶν εἰς τόπους ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἁγίου ἀποκαλυφθέντας, ἐξ οὗ καὶ αὐτοὶ καθίστανται μὲ τὸν καιρὸν κέντρα τοπικῆς λατρείας. Περὶ πολλῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων ἡρώων ἐπιστεύετο ὅτι θεραπεύουν ἀσθενείας καὶ σήμερον ἡ πίστις εἰς τὴν θαυματουργὸν δύναμιν τῶν λειψάνων καὶ τῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων εἶναι βαθέως ἐρριζωμένη εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, προερχομένη ἐκ τῆς δογματικῆς πίστεως, ὅτι διὰ τῶν εἰκόνων ἐνεργεῖ ἡ θεία χάρις. Ἐκ τούτου αἱ ἐπικλήσεις τῶν ἁγίων καὶ αἱ εὐχαί, αἱ ἱεραὶ ἀποδημαὶ καὶ τὰ ἀναθήματα εἰς τὰς εἰκόνας καὶ αἱ ἐγκοιμήσεις εἰς τοὺς ναοὺς των. Ἔργον ὅμως πραγματευόμενον εἰδικῶς τὰ τῆς προσκυνήσεως τῶν ἁγίων ἐν Ἑλλάδι δὲν ὑπῆρχε μέχρι τοῦδε.

Τὸ κενὸν αὐτὸ ἀνέλαβον νὰ πληρώσουν δι' ἰδίας ἐρεῦνης οἱ συγγραφεῖς τῆς *Peregrinatio neohellenica*. Πρὸς τοῦτο ἀνέλαβον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1951 καὶ 1954 τοὺς κόπους καὶ τὰς δαπάνας τεσσάρων ταξειδίων καὶ ἐπεσκέφθησαν τοὺς κυριωτέρους τόπους θρησκευτικῶν πανηγύρεων ἐν Ἑλλάδι. Ὅταν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι τῆς ἐργασίας αὐτῆς προηγήθησαν ὅμοιαι ἐρευναι τοῦ R. Kriss ἐν Γιουγκοσλαβίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ, ἐννοεῖ μὲ ποῖον ἡσκημένον ὄμμα αὐτὸς καὶ ὁ συνεργάτης υἱὸς του ἐξετέλεσαν τὸ ἔργον των. Ἡ Τῆνος, μὴ ἀπέχουσα πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Δῆλον, εἶναι τὴν σήμερον τὸ

1. Ἡ βιβλιοκρισία αὕτη ἐδημοσιεύθη καὶ γερμανιστὶ ἐν *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* τ. 61, Wien 1958, τεύχ. 1, σ. 51 - 56.

κυριώτερον κέντρον πανελληνίου τιμῆς καὶ προσκυνήσεως πρὸς τὴν Θεομήτορα. Αἱ τρεῖς ἔξ ἄλλου μεγαλύτεραι νῆσοι τοῦ Ἴονιου, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, ὡς καὶ ἡ Σύμη εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος, ἀποτελοῦν κέντρα ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς τοπικῆς λατρείας.

Οἱ συγγραφεῖς ἐφρόντισαν νὰ παρευρεθοῦν κατὰ καιροὺς εἰς τὰς πανηγύρεις τῶν τόπων αὐτῶν καὶ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ὄσων εἶδον καὶ ἤκουσαν κατ' αὐτὰς ἀφιερώνονται τὰ ἐκτενέστερα κεφάλαια τοῦ βιβλίου των (II - IV, σελ. 32 - 135). Τῶν κεφαλαίων αὐτῶν προτάσσεται, ὡς ἀπαραίτητος εἰσαγωγή, ἔκθεσις περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἐννοίας τῶν διαφορῶν ἀγριωμάτων, τῶν ἀναρτωμένων εἰς τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων. Οἱ συγγραφεῖς ἐπεσκέφθησαν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ τὸ λίκνον τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξιας, τὴν ΚΠολιν, καὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἐκεῖ πολυσεβάστων κέντρων τῆς λατρείας καὶ τὰς συνημμένας με' αὐτὰ παραδόσεις, τῶν ὁποίων πολλοὶ εἶναι πανελληνίου χαρακτῆρος, ἀναφέρεται τὸ IX κεφ. τοῦ βιβλίου. Τὰ ἐνδιάμεσα κεφάλαια (V - VIII) παρέχουν πληροφορίας, τὰς ὁποίας οἱ συγγραφεῖς συνέλεξαν ἔξ ἐπιτοπίου ἐρεῦνης περὶ τῶν ἐν σπηλαίοις προσκυνημάτων, περὶ ἄλλων τινῶν παλαιῶν τόπων λατρείας (Καισαριανῆς, Καρέα κλ.) καὶ περὶ θαυματουργῶν τινῶν εἰκόνων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὁρους. Παραδόξως ἀντιπαρῆλθον τὴν Θεσσαλονίκην με' τὴν μεγαλοπρεπῆ βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὅπου ἐντὸς ἱερᾶς λάρακος φυλάσσεται τὸ ἅγιον αὐτοῦ λείψανον, «τὸ κοινὸν τῶν Χριστιανῶν ἱατρῆιον», ὡς ἔλεγον· εἰς ἀντιστάθμισμα παρέχουν σπουδαιότατας εἰδήσεις περὶ τόπων τινῶν τῆς λατρείας εἰς τοὺς συνοικισμοὺς τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς κατοίκων τῆς Κάτω Ἰταλίας.

Αἱ περιγραφαὶ ἔχουν τὴν ζωηρότητα τῆς εἰς πρῶτον πρόσωπον ἐκθέσεως, τὰ δ' ἐκτιθέμενα διασαφoῦνται διὰ πλήθους καλῶς ἐκλελεγμένων εἰκόνων. Ἄν καὶ ξένοι οἱ συγγραφεῖς πρὸς τὸν τόπον καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης των, ἔχουν θαυμαστὴν ἱκανότητα εἰς τὸ παρατηρεῖν καὶ ἐλκύειν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Ἔτσι κατορθώνουν νὰ εἰσδύουν εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὸ αἶσθημα τῶν προσκυνητῶν τῆς Παναγίας καὶ τῶν Ἁγίων. Ἐνίοτε ὁμως ἀδυνατοῦν νὰ ἐννοήσουν καὶ ἐξηγήσουν τὰ συμβαίνοντα εἰς τὰς ἑλληνικὰς πανηγύρεις, ὡς π. χ. τὸν συνωστισμὸν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸν θόρουβον ἐν τῇ ὑπερπλήρει ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας ἐν Τήνῳ, ὅπου καθεὶς ζητεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ δι' ἑαυτὸν καὶ τὸν ἀρρωστὸν του μίαν θέσιν πρὸς διανυκτέρευσιν. Ἄλλ' ἀφοῦ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐνθυμοῦνται, ἀθελήτως ἴσως, τὰς ἀρχαίας «ἐγκοιμήσεις» ἐν τῷ ναῷ, διατὶ τὴν συσχέτισιν τοῦ σημερινοῦ πρὸς τὸ ἀρχαῖον λατρευτικὸν ἔθιμον, τὴν ὁποίαν ὄχι μόνον Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ ξένοι λόγιοι κάμνουν¹, διατὶ οἱ συγγραφεῖς ἀποδίδουν

1. Βλ. ἰδίᾳ L. Deubner, De incubatione 1900, Mary Hamilton, Incubation or the cure of diseases in pagan temples and Christian churches, 1906, τῆς αὐτῆς Greek Saints and their Festivals, Edingburg and London 1910 σ. 90. M. Nilsson, Geschichte der griech. Religion, 1,157.

εἰς αἴσθημα ἔθνικῆς ὑπερηφανείας («Nationalstolz») τῶν Ἑλλήνων καὶ δὲν θέλουν νὰ ἴδουν καὶ εἰς τὴν συνήθειαν αὐτὴν τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων τὴν συνέχειαν τοῦ ἔθνικοῦ τῶν βίου, ὅταν τόσον ὁ κοσμικὸς καὶ συνάμα θρησκευτικὸς χαρακτήρ τῶν νεοελληνικῶν πανηγύρεων, ὅσον καὶ τόσα ἄλλα ἐκ τῶν σημερινῶν ἐθίμων (θυσίαι ζῶων, πανσπερμιαί, Ἀδώνιδος κῆποι, ἀγυρμοὶ μὲ τὴν χελιδόνα, ἱεροὶ ἄροτοι κτλ.) ἐξηγοῦνται καὶ ὑπὸ ξένων λογίων ὡς ἐπιβιώσεις ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λατρείας;¹ Καὶ δὲν θὰ ἦτο ἀνόητον, ἂν οἱ Ἕλληνες ἐκ λόγων «ἐντόνου ἔθνικῆς ὑπερηφανείας» (ihrem ausgeprägten Nationalstolzzufolge) καὶ μόνον, «θεωροῦν ἑαυτοὺς ὡς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», χωρὶς νὰ δύνανται νὰ ἐπικαλεσθοῦν λόγους ἱστορικούς, γλωσσικούς καὶ λαογραφικούς πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἔθν κῆς τῶν καταγωγῆς; Ἀρκεῖ, νομίζω, νὰ παραπέμψω τοὺς συγγραφεῖς εἰς τὴν γνωστὴν διάλεξιν τοῦ ἀειμνήστου *Albert Thumb*, *The Modern Greek and his ancestry*. (The Bulletin of the John Rylands Library, Sonderdr. 1914)².

Τὸ βιβλίον καθιστᾷ πράγματι ἐπαγωγὸν καὶ τὸ ὕφος ποὺ μεταχειρίζονται οἱ συγγραφεῖς εἰς τὰς περιγραφὰς τῶν, ὕφος κάπως ἄηθες διὰ γερμανικὸν ἐπιστημονικὸν ἔργον. Δὲν ἀντέσχον ὅμως καὶ εἰς τὸν πειρασμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον τόσον πολὺ ὑπέκειντο οἱ παλαιοὶ περιηγηταί, καὶ ἀναζητοῦντες κάθε τι τὸ ἐντυπωσιακὸν ἀσχολοῦνται καὶ περὶ πράγματα ἄσχετα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ βιβλίου, ὡς εἶναι τὸ ὕφος τοῦ Μητροπολίτου εἰσερχομένου κατὰ τὴν πανήγυριν εἰς τὸν ναὸν τῆς Τήνου, τὰ τελούμενα κατὰ τὴν θείαν κοινωνίαν ἐν τῷ ναῷ τῶν Ὁρθοδόξων κ.τ.λ.

Τὸν λαὸν ἡμεῖς τοῦλάχιστον οἱ λαογράφοι ἀγαπῶμεν ἀκριβῶς διὰ τοὺς ἀπλοῦς καὶ ἀφελεῖς του τρόπου. Δι' αὐτὸ νομίζω ὅτι δὲν ἀρμόζει εἰς ἔργον λαογραφικὸν διάθεσις πρὸς εἰρωνείαν δι' οἰασθήποτε ἐκδηλώσεις τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, οἷα εἶναι π. χ. ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀγαθοῦ λευίτου τῆς Σύμης ἐπιθυμοῦντος νὰ τιμῆσῃ τοὺς κυρίους *Rudolf* καὶ *Hubert Kriss* καὶ κρούοντος ἐπὶ τῇ ἀναχωρήσει τῶν τῶν κώδωνα τοῦ ἐρημικοῦ του ἐκκλησιδίου, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον κάμνει ὀλίγον ἀργότερον κατὰ παλαιὸν ἔθος ἐπὶ τῇ ἀφίξει ἄλλου ἐπισήμου ἐπισκέπτου, τοῦ Ἀρχιμανδρίτου τῆς Σύμης. Ἐπίσης ἀδικοῦν τὸν τόπον ποὺ ἐπεσκέφθησαν, ὅταν τὰ φυλαχτά, ἦτοι μικρὰς εἰκόνας ἁγίων, τὰς ὁποίας οἱ σωφῆρ τῶν λεωφορείων χρησιμοποιοῦν εἰς τ' αὐτοκίνητά των, ἀποδίδουν οἱ συγγραφεῖς εἰς τὴν καινὴν κατάστασιν τῶν ὁδῶν (σελ. 136)—ὑπάρχουν δὰ καὶ καλοὶ δρόμοι ἐν Ἑλλάδι!—Δυστυχῆματα ὅμως συγκοινωνίας συμβαίνουν συχνὰ καὶ εἰς τὰς κα-

1. Βλ. *Martin Nilsson*, *Greek Popular Religion*, New York 1940. Περὶ *G. A. Μέγα*, Ἑλλην. Ἐορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας, Ἀθήναι 1956.—*G. A. Megas*, *Greek Calendar Customs*, Athens, 1958.

2. *A. Thumb*, *Οἱ ΝεοἝλληνες καὶ ἡ καταγωγή του. Μετάφραση Φ. Δραγοῦμη*. Ἀθήνα 1945.

λύτερον ἀσφαλτοστρωμένας ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν πατρίδα τῶν συγγραφέων, καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων λόγων.

Ὡσαύτως ἀπαρέσκει εἰς τοὺς συγγραφεῖς ἢ εἰς ἓν διμερὲς οἰκοδόμημα ἀνοικοδόμησις τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τοῦ Ξενῶνος, τὰ ὅποια ἔκαυσαν κατὰ τὴν κατοχὴν οἱ Γερμανοὶ στρατιῶται, καὶ ἡ ἀνάθεσις τῆς περιποιήσεως τῶν ἐπισκεπτῶν εἰς τοὺς μοναχοὺς, ἂν καὶ οἱ ξενῶνες καὶ ἡ περιθάλψις τῶν ξένων εἶναι μακρὰ παράδοσις τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν μοναστηρίων. Αἱ προστιθέμεναι ἐκεῖ παρατηρήσεις περὶ τηρήσεως τῆς καθαριότητος θὰ εἶχον θέσιν εἰς ἓνα Baedeker !

Παραλείπω ἄλλα τινὰ σημεῖα, ὅπου οἱ συγγραφεῖς προβαίνουν εἰς αὐθαιρέτους ἢ ἐσφαλμένας κρίσεις περὶ Ἑλλάδος καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς καὶ δημουργοῦν εἰς τὸν ἀναγνώστην ἐσφαλμένας ἐντυπώσεις.

Ἀξιόλογοι ἐν τούτοις εἶναι διαπιστώσεις τινές, εἰς τὰς ὁποίας προβαίνουν οἱ συγγραφεῖς ἐξ ὠρισμένων παρατηρήσεων. Οὕτως εἰς τὰ εἶδη τῶν ἑπτανησιακῶν ἀφιερωμάτων καὶ τοὺς τρόπους τῆς κατασκευῆς των εἶναι σαφῆς ἡ ἰταλικὴ ἐπίδρασις, ἐν ᾧ τὸ ὑναντίον εἰς τὰς ἀναλόγους συνηθείας τῶν καθολικῶν τῆς Σύρου οὐδεμία ὑπάρχει διαφορὰ ἀπὸ τὰ ἐπιζόμενα ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς νήσου. Ἐτι πλέον, ἡ ἀδυναμία τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐξαρτωμένης ἐκ τῆς θείας βοηθείας, ἤνωσε πολλαχοῦ τῆς ἐγγὺς Ἀνατολῆς τοὺς ὁπαδοὺς τῆς χριστιανικῆς καὶ μουσουλμανικῆς θρησκείας πρὸ τῶν σεβασμάτων τῆς λατρείας ἑκατέρων. Μόνον εἶς τινα σημεῖα τοῦ ἔργου θὰ εἶχον νὰ ἐπιφέρω παρατηρήσεις τινάς, συμπληρῶν ἢ ἐπανορθῶν τὰς πληροφορίας ἢ κρίσεις τῶν συγγραφέων.

Οὕτως εἰς τὰ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου ἀναφερόμενα διάφορα εἶδη «ταμάτων» πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ προσφορὰ αἱματηρᾶς θυσιάς. Ἰδίᾳ ἐν Θράκῃ, ὅταν ἓνας ἔχη ἄρρωστον, τάζει «κουρμπάνι», δηλ. θυσίαν: «παπποῦ Νικόλα, κάνε με τὸ παιδί μ' καλὰ καὶ θὰ σὲ κόψω κουρμπάνι» (ἓνα ἄρνι ἢ ἓνα κατσίκι) ἔπειτα εἶναι ὑποχρεωμένος κάθε χρόνον στὴν εορτῇ τοῦ ἁγίου νὰ θυσιάσῃ ἓνα ἄρνι ἢ κατσίκι¹.

Ἐν σελ. 28 κ. ἑ. οἱ συγγρ. ἀνερευνοῦν τὴν περὶ εἰκόνων δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας, ἔχοντες ὡς ὁδηγὸν τὸ βιβλίον τοῦ Ρώσου Μητροπολίτου Σεραφεῖμ «Die Ost-Kirche» (Stuttgart 1950), καὶ «παρὰ τὰ πολλὰ κοινά», ὡς λέγουν, πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἀνευρίσκουν καὶ «μῖαν σαφῶς αἰσθητὴν διαφορὰν» (eine abweichende, deutlich spürbare besondere Note) (σ. 28) πρὸς αὐτήν. «Ἐν τῇ Ἀνατολ. Ἐκκλησίᾳ, λέγουν, κάθε εἰκὼν διὰ τῆς καθαγιασέως μετέχει ὁπωσδήποτε τῆς οὐσίας τοῦ πρωτοτύπου, διδασκαλία, ἣτις καθ' αὐτήν, εὐρίσκεται ἤδη πολὺ ἐγγύτερον πρὸς τὴν πρωτόγονον λαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς μαγικῆς

1. Βλ. Λαογραφίαν, τ. 3 (1911-12) σ. 164. Γ. Α. Μίγα, Ζητήματα Ἑλλ. Λαογραφίας, τευχ. 3 (Ἀνάπτυ. ἐκ τῆς Ἑπετ. τ. Λαογρ. Ἀρχείου 1943-44) σ. 19 κ. ἑ.

σχέσεως πρὸς τὴν εἰκόνα ἢ ἡ ρωμαϊκὴ ἄποισις, ἥτις ἀποκρούει κάθε αἰτιώδη σχέσιν μεταξὺ εἰκόνας καὶ εἰσακούσεως τῆς παρακλήσεως...» (σ. 30 κ. ε). Εἰς ταῦτα ἔχω νὰ παρατηρήσω ἐν πρώτοις ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ἔρευνα ἀφεώρα εἰς λατρευτικὰς συνηθείας καὶ πίστιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὀρθότερον θὰ ἦτο οἱ συγγρ. νὰ συνεβουλεύοντο συγγράμματα Δογματικῆς Ἑλλήνων θεολόγων καὶ ὄχι τοῦ Ρώσου Μητροπολίτου. Ὡς γνωστόν, οἱ Ρῶσοι θεολόγοι ρέπουν ὑπερβαλλόντως πρὸς τὸν μυστικισμόν καὶ τὴν μυστικιστικὴν ἐρμηνεῖαν τῆς λατρείας. Ἐπειτα ἀπονέμει μὲν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τιμὴν καὶ προσκύνησιν εἰς τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων, ἀλλὰ δὲν θεωρεῖ καὶ «κατ' ἀρχὴν κάθε καθηγιασμένην εἰκόνα ὡς θαυματουργὸν («είν Gnadenbild»), ὡς οἱ συγγρ. νομίζουσι (σ. 31). Μόνον ὅταν συντρέχουν ὄλως ἰδιαίτερα περιστατικά, ὡς σπάνια φαινόμενα κατὰ τὴν εὐρεσίαν των καὶ ἀποδεδειγμένα θαύματα, ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ μας, ὡς δὲ οἱ ἴδιοι συγγραφεῖς λέγουσι (σελ. 30), καὶ ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, δύναμις θαυματουργὸς εἰς τὰς εἰκόνας αὐτὰς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ἐννοεῖται, ὅτι δι' αὐτῶν ἐπενεργεῖ ἡ θεία χάρις ἐπὶ τοὺς πιστεύοντα». Ὅθεν δὲν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν διαφορὰ καὶ εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν μεταξὺ Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔξαιρουμένων, ἐννοεῖται, μεμονωμένων τινῶν ὑπερβολῶν τοῦ λαοῦ, παρατηρουμένων εἰς ἀμφοτέρας τὰς Ἐκκλησίας. Ἡ παρεξήγησις αὕτη εἶναι ἄλλως συνήθης εἰς ἑτεροδόξους συγγραφεῖς καὶ ὀφείλεται εἰς τὴν ἄγνοιαν τῶν δογματικῶν προϋποθέσεων καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (βλ. Ἱ. Καρμίρη, Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας (ἀνάτ. ἐκ τῆς Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. τῆς Θεολογ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν 1955-56, σελ. 107) καὶ τοῦ ἀϋτοῦ, Ἡ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ Γ' τόμ. τῆς Ἐρησκευτ. Ἐγκυκλοπαιδείας). Ἐν Ἀθήναις 1940, σελ. 62-65).

Ἐν σελ. 126 περιγράφεται ἡ τελετουργία τῆς Ἀναστάσεως ἐν τῇ μονῇ τῆς Σύμης, εἰς ἣν παρέστησαν οἱ συγγρ. ὡς φιλοξενούμενοι τοῦ ἡγουμένου, ἀλλὰ δὲν γίνεται σαφὲς διὰ τίνα λόγον ἡ θύρα τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν τελετὴν, ἡ ὁποία γίνεται ἐν τῇ αὐτῇ τῆς μονῆς, εἶναι κλειστή, ὁ δὲ ἱερεὺς μετὰ τοῦ ἐκκλησιασματος εἰσέρχεται μετὰ τὴν τελετὴν ἐν πομπῇ εἰς αὐτήν, ἀνοίγων τὴν θύραν μὲ ἓνα ἰσχυρὸν λάκτισμα. Πρόκειται περὶ δραματικῆς παραστάσεως, καθ' ἣν ὁ ἐν τῷ ναῷ ἐγκεκλεισμένος διάκονος — ἄλλοῦ δὲ κανδηλανάπτῃς — εἰς τὸν διεξαγόμενον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἱερέως ἔξωθεν διάλογον παριστᾷ τὸν διάβολον ἀνθιστάμενον εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ βιαίως ἐκδιωκόμενον ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὅστις ἐκπροσωπεῖ αὐτὸν τὸν ἀναστάντα Χριστόν.

Ἐν σελ. 143 ἡ ἐξήγησις, τὴν ὁποίαν οἱ συγγρ. ἀναφέρουν, ἀκούσαντες παρ' ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ διὰ τὴν ἐν σπηλαίοις λατρείαν, ὅτι δηλ. εἰς αὐτὰ

οἱ χριστιανοὶ κατέφευγον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας διὰ νὰ λατρεύσουν τὸν Θεόν, δὲν ἔχει ἱστορικὴν βάσιν. Τοῦτο ἀληθεύει μόνον διὰ χώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸν Πόντον, ὅπου πράγματι ὁ φανατισμὸς τῶν Τούρκων ἐπέβαλε τὴν εἰς τρώγλας καὶ σπήλαια λατρείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἰς τὰς χώρας τῆς ἄλλοτε ποτε Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἢ ἐν ἐκκλησίαις λατρεία ἦτο ἀπ' αὐτῆς τῆς κατακτῆσεως ἀνεκτῆ. Οὐδεμία λοιπὸν ἀμφιβολία, ὅτι ἢ ἐν σπηλαίοις, π. χ. τῆς Κρήτης, ἀσκουμένη λατρεία εἶναι συνέχεια μιᾶς ἔκπαλαι ἐν αὐτοῖς κατὰ διαδοχὴν γενεῶν καὶ πολιτισμῶν ἀσκουμένης λατρείας, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ ἐν αὐτοῖς ἀνευρισκόμενα κατάλοιπα προσφορῶν καὶ τ' ἀφιερῶματα ἀπὸ τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων (5 ἢ 6 αἰ. μ. Χ.). (Βλ. Sp. Marinatos, The cult of the Cretan caves ἐν The Review of Religion, 1941 σελ. 135). Ποῖον ἀρχαῖον θεὸν ὑποκατέστησεν ὁ τιμώμενος εἰς ἕκαστον σπήλαιον ἅγιος δὲν δυνάμεθα πάντοτε μετ' ἀσφαλείας νὰ γνωρίζωμεν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ἕως τὴν σήμερον μόνον ἅγιοι οἱ ἔνοικοι τῶν σπηλαίων, εἰς οὓς καταφεύγουν οἱ ἀσθενοῦντες πρὸς θεραπείαν' εἶναι καὶ νεράιδες, αὐταὶ αὐταὶ δηλ. αἱ ἀρχαῖαι νύμφαι, αἱ λατρουόμεναι ἔκπαλαι ἐν αὐτοῖς μετὰ τοῦ Πανὸς καὶ ἄλλων ἀρχαίων θεῶν, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ πάσχοντες ἰδίᾳ ἐκ νευρικῶν ἢ φρενικῶν νοσημάτων προσφέρουν μελιγμάτα καὶ ἄλλας τροφάς, ὡς καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους¹. Καμμία λοιπὸν ἀμφιβολία, ὅτι καὶ ὁ μέγας πῖθος εἰς τὸ παρὰ τὴν Μονεμβασιαν σπήλαιον, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς συγγρ. πρέπει πιθανῶς νὰ θεωρηθῆ ὡς δοχεῖον προσφορῶν (Speiseopfer) (σελ. 145), προϋποθέτει μελιγμάτα ἢτοι προσφοράς γάλακτος, μέλιτος ἢ οἴνου πρὸς τοιαῦτα ἔξωτικά, πρὶν νὰ ὑποκατασταθῆ εἰς αὐτὰ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος.

Σελ. 173. Οἱ συγγραφεῖς μᾶς πληροφοροῦν, ὅτι οἱ προσαγόμενοι πρὸς θεραπείαν εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐν Πριγκηποννήσῳ ἀσθενεῖς ἐκ φρενικῶν νοσημάτων ἀφήνονται ἐκεῖ ἐπὶ 40 ἡμέρας, τὸν ἀριθμὸν δὲ τοῦτον φέρουν εἰς συσχέτισιν πρὸς τὴν διάρκειαν τῆς νηστείας. Ἀλλ' ἢ ἱερότης τοῦ ἀριθμοῦ 40 ἐμφαίνεται καὶ εἰς πάντος εἶδους μαγικαίας καὶ ἔχει ἐκ τούτου γενικωτέραν μαγικὴν σημασίαν².

Ὁραίαν κατακλείδα εἰς τὸ ἐν γένει λίαν ἐνδιαφέρον αὐτὸ βιβλίον ἀποτελεῖ τὸ ἐν τέλει παράρτημα (σελ. 209-210), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ διευθυντῆς τοῦ Αὐστριακοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου, καθηγητῆς *Leopold Schmidt* ἔξετάζει τὸ ἐν σχήματι πορτοκαλέας ἀργυροῦν ἀφιερῶμα τοῦ ναοῦ τῆς Τήνου (εἰκ. 28), τὸ ὁποῖον ἐκτὸς τῶν ἐπιχρυσωμένων σφαιροειδῶν καρπῶν φέ-

1. Βλ. *Martin Nilsson, Geschichte der griech. Religion* I σ. 230 κ.ε. 234 κ.ε. Τοῦ αὐτοῦ, *Greek Popular Religion*, 1940, σ. 14 κ.ε.

2. Βλ. *Γ. Σπυριδάκη, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέρους* Ἑλληνιστ. Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 51-62.

ρει ἐπὶ τῶν κλώνων δώδεκα κανδήλας καὶ μίαν κάπως μεγαλυτέραν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ στελέχους, ἤτοι ἐν ὄλῳ δεκατρεῖς κανδήλας. Ὅρθῶς ὁ συγγραφεὺς σχετίζει τὸ ἀφιέρωμα αὐτὸ πρὸς ὁμοίαν πλαστικὴν παράστασιν δένδρου μετὰ 27 φώτων, ἀποκειμένην εἰς τὸ Αὐστριακὸν Λαογραφικὸν Μουσεῖον τῆς Βιέννης, ἣ ὁποία κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχεται ἐκ τῆς Βαλκανικῆς, καὶ, ὡς ὁ L. Schmidt συμπεραίνει, «ἐξ ἑλληνικοῦ τινος τόπου λατρείας». Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὐτοῦ, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν φώτων καὶ εἰς τὸ ἀφιέρωμα τῆς Τήνου εἶναι ἀρχαίας ἡμερολογιακῆς ἀρχῆς, ὅτι δηλονότι ὁ ἀριθμὸς 12 ἐνέχει ἡμερολογιακὴν ἔννοιαν παριστῶν τοὺς 12 μῆνας, ἀφήνει τὸ κεντρικόν, 13ον φῶς, ἄνευ ἐρμηνείας. Καὶ τὸ σκεῦος, ἐκ τοῦ ὁποίου φαίνεται ὡς νὰ φύεται ἢ πορτοκαλέα, δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὑδρία (Trinkgefäss), ὡς ὁ καθηγητῆς Schmidt νομίζει, ἀλλ' εἶναι κατὰ τὸ σχῆμα συνήθης «γλάστρα», ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας βλέπομεν τοποθετημένας εἰς τὰ ἄκρα τῶν βαθμίδων μιᾶς ἐξωτερικῆς κλίμακος ἢ εἰς τὰ ἀκρωτήρια μιᾶς ἐξοχικῆς οἰκίας εἰς τὰ προάστια τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ εὐσεβὴς χριστιανός, προφανῶς πλούσιός τις γαιοκτῆμων, τοῦ ὁποίου ὁ πορτοκαλεὼν εἶχεν ἴσως ἀπειληθῆ ὑπὸ ἀσθενείας, θὰ «ἔταξεν» εἰς τὴν Παναγίαν μίαν πορτοκαλέαν ἀπὸ ἀσῆμι καὶ εἶναι φυσικόν, ὅτι ὁ τεχνίτης παρέστησε τὸ δένδρον ὡς φυόμενον ἀπὸ μίαν γλάστραν. Ὁ θρησκευτικὸς δὲ σκοπός, τὸν ὁποῖον ὑπηρετεῖ τὸ ἀφιέρωμα, καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι αἱ 12 κανδήλαι ἀντιστοιχοῦν εἰς τοὺς 12 Ἀποστόλους, ἢ δὲ 13ῃ ἐν τῷ μέσῳ παριστᾷ αὐτὸν τὸν Χριστὸν ὡς κορυφὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παράστασις αὕτη ὑπόκειται, ὡς γνωστόν, ὡς βάσις εἰς βυζαντινὰς εἰκόνας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Χριστὸς παριστάνεται καθήμενος εἰς τὴν κορυφὴν μιᾶς ἀμπέλου, οἱ δὲ Ἀπόστολοι ἐπὶ δώδεκα κλάδων ἐκατέρωθεν αὐτοῦ. (Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ἀθῆναι 1956, πίν. XXXI).

Μὲ τὸ ἀξιόλογον αὐτὸ ἐπίμετρον τελειώνει τὸ μὲ ἐξαιρετον φιλοκαλίαν ἐκτυπωθὲν βιβλίον. Ἀποτελεῖ πράγματι σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας καὶ παρὰ τὰς γενομένας ἀνωτέρω παρατηρήσεις ὀφείλομεν εὐχαριστίας τόσον εἰς τοὺς συγγραφεῖς, ὅσον καὶ εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Αὐστριακοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου, ἥτις περιέλαβε τὸ ἔργον εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἀξιολόγων δημοσιευμάτων του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΕΓΑΣ

Ἀπάντησις εἰς ἀντικριτικὴν (Περὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ ἀρχαιολογικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, ἐν Ἀθήναις 1956).

Εἰς τὸ προηγούμενον τεύχος τῆς «Θεολογίας» (ΚΗ', 1957, 599-600) ὁ καθηγητῆς καὶ σεβαστὸς διδάσκαλός μου κ. Γ. Σωτηρίου ἐδημοσίευσεν ἀντικριτικὴν κατὰ τῆς ὑπ' ἐμοῦ γραφείσης βιβλιοκρισίας περὶ τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου τοῦ κ. Ν. Μουτσοπούλου (Θεολογία ΚΗ', 1957, 478-486). Αἱ δια-

φωνοίαι περὶ τὴν ἐκτίμησιν τῶν πραγμάτων εἶναι ἀναπότρεπτοι καὶ νόμιμοι· ὅταν δὲ αὗται προέρχονται ἔξ ἀντικειμενικῆς θεωρήσεως, μακρὰν πάσης προκαταλήψεως εἴτε ὑπὲρ εἴτε κατὰ, εἶναι καὶ ὠφέλιμοι, διότι φέρουν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Εἰς τὴν προκειμένην ὁμως ἀντικριτικὴν τοῦ διδασκάλου μου δὲν διατυποῦνται ἀπόψεις ἀπλῶς ἀντίθετοι πρὸς ὅσα ὑπεστήριξα εἰς τὴν ρηθεῖσαν βιβλιοκρισίαν, ἀλλ' ἐπεξητήθη νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ ἐπιστημονικὴ μου εὐσυνειδησία. Ἐντεῦθεν ὑποχρεοῦμαι ν' ἀπαντήσω. Τὸ κάμνω μετὰ μεγίστης δυσφορίας.

1. Ὡς πρὸς τὴν πρώτην παρατήρησιν τοῦ κ. Σωτηρίου, διὰ τὸν καλύτερον τρόπον τῆς διατάξεως τῆς ὕλης τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσοπούλου συζητήσεις δὲν χωρεῖ, διότι ἡ διάθρωσις τῆς ὕλης ἑνὸς βιβλίου ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τῆς προσωπικῆν τοῦ συγγραφέως. Ὅταν διετύπωνον δὲ τὴν γνώμην—ὄχι τὸν «ἰσχυρισμόν»—ὅτι πλέον ἀνετος θὰ ἦτο ἡ παράθεσις τῶν μνημείων κατὰ γεωγραφικὰς ἐνότητας εἶχον λάβει ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μ. εἰς τὰ περιγραφικὰ του μέρη ἐπέχει θέσιν «ευδαιμονίου» τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Γορτυνίας. Ἄλλ' ἐπαναλαμβάνω ὅτι πρόκειται περὶ ζητήματος προσωπικῆς προτιμῆσεως.

2. Δι' ὧν ἔγραψα περὶ τῶν ὀκταγωνικοῦ τύπου ἐκκλησιῶν (Θεολογ. σ. 479 σημ. 2) δὲν ἰσχυρίσθην ποσῶς ὅτι «ἡ ἀναγωγή τῶν ὀκταγωνικοῦ τύπου ναῶν εἰς βυζαντινὰ πρότυπα» εἶναι ἐκτὸς θέματος, ὡς μὲ παρουσιάζει ὁ κ. Σωτηρίου διατεινόμενον (Θεολογ. σ. 599). Εἶπον ὅτι ἐκτὸς θέματος εἶναι ἡ «ἀντιμετώπισις τοῦ γενικωτέρου θέματος περὶ τῶν ὀκταγωνικοῦ τύπου παλαιῶν ἐκκλησιῶν» ἔξ ἀφορμῆς τῶν ὁμοίου τύπου ἐκκλησιῶν τῆς Γορτυνίας, χρονολογουμένων μόλις εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ. (Θεολογ. σ. 479 σημ. 2). Προφανῶς δ' εὐρίσκεται ἐν τούτῳ τῷ θέματι ἡ προσπάθεια ἀναγωγῆς τῶν ναῶν τούτων εἰς βυζαντινὰ πρότυπα, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν συμφωνῇ τις ἢ διαφωνῇ πρὸς τὴν ἀναγωγὴν ταύτην. Ἄλλ' ἐπαναλαμβάνω ὅτι τὸ κυρίως πρόβλημα εἶναι νὰ εὕρωμεν ποῖα ἦσαν τὰ ἄμεσα πρότυπα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐνεπνεύσθησαν οἱ μεταγενέστεροι ἐκεῖνοι τεχνῖται τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τῆς Γορτυνίας. Μὲ ποῖον τρόπον ἔμνε ἢ ταχὺν πρὸς τὰ ὀπίσω μετάβασις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. πρὸς τὸν 11ον (Νέα Μονὴ Χίου κλπ.); Ἐχομεν περίπτωσιν ἀρχαϊσμοῦ; Οἱ οἰκοδόμοι ἦσαν Χῖοι; Εἶχον δὲ κτίσει προηγουμένω; ὁμοίου τύπου ἐκκλησίας; Ὁ ἴδιος δ κ. Μουτσόπουλος, συγκρίνων τοὺς ναοὺς τούτους τῆς Γορτυνίας πρὸς τοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς τῆς Χίου, δρθῶς παρατηρεῖ ὅτι «οἱ λαϊκοὶ τεχνῖται τοῦ 10' αἰῶνος εἰς Γορτυνίαν ἀπεδείχθησαν πλέον τολμηροὶ καὶ ἱκανοὶ εἰς τὴν ζεῦξιν μεγάλων διαμέτρων καὶ μάλιστα ἀνευ ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων». (Ἡ ἀρχιτεκτ. Ἐκκλ. μοναστ. Γορτυνίας σ. 119). Ποῦ ὁμως καὶ πῶς ἀπέκτησαν τὴν τόλμην καὶ τὴν ἱκανότητά των; Κτίζοντες τζαμιά, ὡς πιστεύω. Ὅτι δὲ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ὀκταγωνικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γορτυνίας δύναται νὰ εἶναι ἐμπνευσμένη

ἐκ τῶν τουρκικῶν τζαμιῶν ἀποδεικνύεται, ὡς νομίζω, ἐκ τῆς πεπλατυσμένης μορφῆς τοῦ τρούλλου των—ἡμισφαιρικοῦ, μεγάλης διαμέτρου, ἐξωτερικῶς ὀκταγωνικοῦ καὶ χαμηλοῦ (βλ. Μουτσοπούλου εἰκ. 66 καὶ 68)—ὁμοιάζοντος δὲ περισσότερον πρὸς τὸν τρούλλον τῶν τζαμιῶν καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὸν σχετικῶς μικρᾶς διαμέτρου καὶ μὲ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑψηλὸν τύμπανον τρούλλον τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τῆς Χίου (παραδείγματα : Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, Παράρτημα σ. 3 εἰκ. 11, 13, 15, Α. Ὁρλάνδου, Monuments byzantins de Chios, II (1930) πίν. 31, 34, 35, 38, 41, 42). Ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῶν τουρκικῶν τζαμιῶν «μὲ τὴν τετράγωνον κάτοψιν καὶ ὁμοιομορφίαν κατασκευῆς ἀπὸ τὰ τέσσερα μέρη» (Σωτηρ., Θεολογ. σ. 599) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τῆς Γορτυνίας μὲ τὸν εὐρὺν κεντρικὸν χώρον των προεκτεινόμενον πρὸς Α. καὶ Δ., μὲ σύνθεσιν δηλαδὴ ὑποτεταγμένην εἰς κατὰ μῆκος ἄξονα, ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορὰν σκοποῦ, ἐσωτερικῆς λειτουργίας τῶν χώρων. Οἱ οἰκοδόμοι τῶν ὀκταγωνικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γορτυνίας ἔκτισαν ἐκκλησίας καὶ ὄχι τζαμιάς διαιμέρωσαν δηλαδὴ χώρους, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἦτο ἀπαραίτητον νὰ ὑπάρχη ἱερὸν βῆμα πρὸς Α καὶ γυναικωνίτης πρὸς Δ συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Δὲν ἦτο ἀνάγκη ν' ἀντιγράψουν συγκεκριμένον τύπον τζαμιῶν, διὰ τοῦτο καὶ δὲν τὸν ἀνεζήτησα ἐκ τῶν τζαμιῶν ἀπλῶς ἐνεπνεύσθησαν τὴν ἰδέαν τοῦ ἐσωτερικοῦ εὐρέος χώρου. Σημειῶνω τὴν ἀντίστοιχον περίπτωσιν, ὅτι ἡ διαφορὰ σκοποῦ ἔφερεν ἐκ τῆς Ἀγίας Σοφίας εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν σουλτανικῶν τζαμιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (A. M. Schneider, Sophienkirche und Sultamoschee, Byz. Zeit. 44, 1951, 509-516). Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν παραδείγματα ἐκκλησιῶν ἐπιηρασμένων ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν τζαμιῶν (Νταοῦ Πεντέλη [Α. Ὁρλάνδος, εἰς Εὐρετήρ. Μεσ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1933) 184 κέ.], Μονὴ Ἀγίου Νικολάου παρὰ τὴν Μελισσόπετραν βορειοδυτικῶς τῆς Κονίτισης [ἀδημοσίευτος]).

3. Ἔρχομαι εἰς τὰ περὶ ἀρμονικῶν ἀναλογιῶν καὶ ἀρμονικῶν χαράξεων τῶν σταυροειδοῦς ἢ βυζαντινοῦ τύπου ἐκκλησιῶν. Ὁ κ. Σωτηρίου μὲ κατηγορεῖ ὅτι ἐπεζήτησα νὰ ὑποβιβάσω τὴν σημασίαν τῶν σχετικῶν πρὸς τὰς ἐν λόγῳ ἀρμονικὰς διαπιστώσεων τοῦ κ. Μ. καὶ ὅτι διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον — σκοπὸν πολὺ ταπεινὸν — ἐχρησιμοποίησα ἀνακριβεῖς ἀναφορὰς εἰς σειρὰν μελετῶν. Ὁ κ. Σωτηρίου γράφει ἐπὶ λέξει : «Τὴν ἀξιόλογον συμβολὴν τοῦ Μουτσοπούλου, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν σταυροειδῶν βυζαντινῶν ναῶν κατὰ περιόδους, ἐπὶ τῇ βάσει γεωμετρικῶν ἀρμονικῶν ἀναλογιῶν καὶ χαράξεων, τὰς ὁποίας πρῶτος διετύπωσε καὶ ἐφήρμοσεν εἰς εἰκοσάδα ναῶν, ἐπιζητεῖ ὁ Πάλλας νὸ ὑποβιβάσῃ, διατεινόμενος ὅτι δὲν εἶναι νέον τι, καὶ ἀναφέρει πρὸς ἀπό-

δειξιν σειρὰν μελετῶν. Πλὴν ὅμως εἰς τὰς μελέτας αὐτὰς γίνονται παρατηρήσεις ἄσχετοι πρὸς τὰς ἁρμονικὰς χαράξεις ὁ συγγρ. ὡς (sic): γεωμετρικαὶ κατασκευαί, συγκρίσεις μεγεθῶν, αἰσθητικαὶ ἀναλογίαι κλπ., ἡ δὲ μελέτη τοῦ Raschenov περιορίζεται εἰς τὴν μόνην διαπίστωσιν ὅτι εἰς τοὺς βυζαντινοὺς Ναοὺς τῆς Βουλγαρίας δὲν ὑπάρχουν ἁρμονικαὶ ἀναλογίαι. Ἐπίσης εἰς οὐδεμίαν τῶν ἀνωτέρω μελετῶν συσχετίζονται αἱ ἀναλογίαι πρὸς χρονολογικὴν ἐξέλιξιν, ὡς διατείνεται ὁ Πάλλας» (Σ ω τ η ρ. σ. 599 - 600).

Εἰς ἀπάντησιν πρὸς τ' ἀνωτέρω θὰ ἦτο ἴσως ἀρκετὸν νὰ ἀναγνωσθοῦν ἐκ νέου μὲ προσοχὴν καὶ ἐν ἀντιβολῇ ὅσα διὰ τούτων κατακρίνονται, τὰ Θεολογ. σ. 479 - 482, ὅπου τοποθετεῖται μὲ δικαιοσύνην, ὡς νομίζω, καὶ ἀκριβειαν ὅ,τι νέον προσφέρεται — εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ — διὰ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μ. Ὡς πρὸς τὰς γεωμετρικὰς χαράξεις, ἃς διευκρινήσω ἀναλυτικώτερον ἔδῳ ὅτι ὁ κ. Μ., ἐφαρμόζων τὴν ἀρχὴν τοῦ τριγωνισμοῦ, προσφέρει χαρακτηριστικὸν σύστημα χαράξεως, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ἐγκαρσία τομῆ τῶν σταυροειδοῦς τύπου ἐκκλησιῶν διαμορφοῦται περὶ ἐν ἰσοσκελὲς τρίγωνον μὲ βάσιν τὴν κατὰ πλάτος ἐσωτερικὴν διάστασιν τοῦ κτιρίου καὶ κορυφὴν τὸ ὑψιστον σημεῖον τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ τρούλλου, κατὰ τρόπον δὲ ὅσπερ αἱ ἀκμαὶ τῶν κλειδῶν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν νὰ ἐφάπτονται τῶν σκελῶν τοῦ τριγώνου. Ἐκ τῶν εἴκοσι τριῶν προσαγομένων παραδειγμάτων μόνον δύο δὲν ὑπάγονται εἰς τὸν κανόνα τοῦτον. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς χαράξεως ταύτης ὁ κ. Μ. κατήρτισε ἐν σύστημα ἁρμονικῶν ἀναλογιῶν, διατυπωμένων εἰς ἀριθμητικὰς τιμὰς (Μ ο υ τ σ. σ. 108 - 111). Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ νέον, ἐντὸς ὅμως τῆς σειρᾶς ἄλλων παλαιότερων προσπαθειῶν. Ἡδὴ ὁ καθηγητῆς Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησία, Ἀθῆναι 1921, 21 - 22, εἰκ. 19, ἐφήρμοσε τὴν χάραξιν ταύτην («Ἀξιον δὲ παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἡ συνδέουσα τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου πρὸς τὴν ταινίαν ταύτην [εἰς τὴν βάσιν τῆς στεφάνης τοῦ τρούλλου καὶ ἀμέσως κατωτέρω πρὸς τὰ μέτωπα τῶν κλειδῶν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν] γραμμὴ, προεκτεινομένη, συναντᾷ τὴν βάσιν τῶν πλευρικῶν τοίχων (εἰκ. 19)»).

Ὁ κ. Σωτηρίου μὲ κατηγορεῖ σχεδὸν ὡς ψευδῶμενον, ὅταν ἀναφέρωμαι εἰς τὰς παλαιότερας ἐκεῖνας προσπαθείας («Πλὴν ὅμως εἰς τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς γίνονται παρατηρήσεις ἄσχετοι πρὸς τὰς ἁρμονικὰς χαράξεις» Σ ω τ. σ. 599). Ἐν τούτοις τὰ πράγματα ἔχουν ἄλλως. Πλὴν τοῦ Α. Choisy, τοῦ ὁποίου τὴν περὶ τοῦ προκειμένου προσφορὰν σαφῶς προσδιώρισα, ὅλοι οἱ ἄλλοι παρουσιάζουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἁρμονικὰς χαράξεις· διότι καὶ ὅ,τι ἀκόμη ὁ κ. Σωτ. χαρακτηρίζει ὡς «αἰσθητικὰς ἀναλογίας» (σ. 599) δὲν εἶναι εἰμὴ εἶδη ἁρμονικῶν χαράξεων (περὶ τῶν συστημάτων ἁρμονίας βλ. Π. Μιχελῆ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὡς τέχνη, Ἀθῆναι 1940, 103 κ. ἑ.). Συγκεκριμένως ὁ G. Millet, Bull. Corr. Hell. XIX, 1895, 446 παρέχει ἀναλογίας πλάτους καὶ μήκους ἀκριβῶς ὡς ὁ Μ ο υ τ σ., σ. 109 καὶ παρενθέτου πίνακόσ του στήλῃ Β. Ὁ Α.

Struck, Athen, Mitt. 34, 1909, 217 κ. ἔ. ἐφήρμοσε σύνθετον σύστημα με βάσιν τὴν ἀρχὴν τῶν ἀναλογιῶν καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ τριγωνισμοῦ, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τούτου παρατιθεμένων εἰκόνων 5 καὶ 6. Πιραθέτω ἐν ἀντιβολῇ ἀποσπάσματα ἐκ τῶν κεμένων τῶν Struck καὶ Μουτσοπούλου, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται συγγενεῖς ἰδέαι.

Struck

Den Uiersäulen - Kirchen... liegen bestimmte Bauformen zugrunde, deren Elemente für den Grund- und Aufriss am deutlichsten aus dem graphischen Schema Abb. 6 (πρόκειται περὶ τῆς ἐνταῦθα εἰκ. 2) hervorgehen... Die Länge des Raumes wird man als doppelt so gross als die Breite oder Höhe angesetzt haben (Struck σ. 220)...

Μουτσόπουλος

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ μέρους ἀναλογίας τῶν ἐκκλησιῶν ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, δηλαδὴ τὰς ἀναλογίας κτιώσεως καὶ ἐγκαρσίας τομῆς παρατηροῦμεν ὅτι παρουσιάζονται ὠρισμένοι λόγοι, καθὼς καὶ ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι ἐξελίσσονται καὶ λαμβάνουν διαφόρους τιμὰς κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν τοῦ τύπου, διὰ τῆς.. παρόδου τοῦ χρόνου (Μουτσοπούλου σ. 108)... Ἐκτὸς τῶν παρατηρουμένων ἀναλογιῶν κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν παρατηροῦμεν τοιαύτας καὶ κατὰ τὴν κάτοψιν... Παρατηροῦμεν ὅτι ἔχουν λόγον $\frac{A}{B}$ [=μακρὰ πλευρὰ] κλπ. (σ. 109)... Ἡ ἀναλογία ὕψους πρὸς τὴν διάστασιν πλάτους (σ. 110).

So ergibt sich daraus, dass die ganze Breite des Raumes gleich 2 Axweiten oder 4R [R=ἀκτίς τοῦ τροῦλλου] ist (σ. 220).

Der Mittelraum behält sein quadratisches Schema auch in der Höhe bei, die für den Scheitel der Haupttonnen gleich 4R gesekt wird (σ. 220).

Εἰς τὴν στήλην E ἡ ἀναλογία $\frac{\mu}{\nu}$, δηλαδὴ τὸ πλάτος τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τροῦλλου, μένει περίπου σταθερὰ εἰς τὴν τιμὴν 2.60 (σ. 110).

Ἐκ τῆς στήλης Δ συνάγομεν ὅτι κατὰ τὸν I' αἰῶνα, ἡ ἀναλογία ὕψους πρὸς τὴν διάστασιν πλάτους εἶναι ὀρθογώνιον, με διάστασιν B) Y. Κατὰ τὸν IA' - IB' αἰῶνα, ἡ ἀναλογία αὕτη τείνει πρὸς τὸ τετράγωνον. (σ. 110).

Eine Nachprüfung dieses Schemas an mehreren Vier-säulen-Kirchen dieser Art erwies immer das Vorhandensein derselben, wenn auch manchmal um geringes verschobenen Elemente (σ. 221).

Ia die Kuppel misst ganz zu-treffend bis zum Scheitel etwa zwei Drittel der grössten Länge des Raumes (σ. 221).

*Ενδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ ὑπ' ἀμφοτέρων διατύπωσις ἐπιφυλάξεως :

In der Praxis allerdings ergaben sich mancher lei Verschiebungen die ihre nächste Erklärung darin finden, das natürlicher weise rein theoretische Gerippe keine Rücksicht auf die Mauerstärke und auf das kleine architektonische Detail nimmt, und dass endlich locale Verhältnisse kleine unwesentliche Änderungen aufkommen lassen konnten (Struck σ. 221).

*Η Ε. Mailllard Bull. Inst. Arch. Bulg. XI, 1937, 243 κέ. ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἁρμονικῶν συστημάτων τοῦ τριγωνισμοῦ καὶ τοῦ τετραγωνισμοῦ, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔχει τὴν θέσιν τῆς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς χρυσῆς τομῆς, παρουσίασε χαράξεις εἰκ. (213 - 215) ἐκ πολυπλόκων πλεγμάτων γραμμῶν (δανείζομαι τὴν διατύπωσιν ἐκ τοῦ Μιχαεληέν. ἀν. 115). Ὁ δὲ A. R a s c h e n o v, Atti V Congr. Intern. St. Biz 2, 1940 (=St. Biz. e Neoll. VI) 352 κέ., ὅπως ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ὑποστηρίζει ὁ κ. Σωτηρ. (σ. 599 - 600), διατυπώνει τὰς παρατηρήσεις του ἐπὶ τῇ βάσει ἁρμονικῶν χαράξεων—συγκριμένως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συστήματος τῆς ὁμοιότητος τῶν ἐπιπέδων σχημάτων (περὶ τούτου βλ. Μιχαεληέν σ. 103 - 4)—δικαισιτώνει δὲ ὄχι ὅτι εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Βουλγαρίας «δὲν ὑπάρχουν ἁρμονικαὶ ἀναλό-

*Εφαρμόσαντες τὴν χάραξιν ταύτην καὶ εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ναῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, παρατηρήσαμεν ὅτι ἐπαληθεύουν τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν. Ἡ γενικὴ ἀναλογία τοῦ ὠς ἄνω τριγώνου ὡς καὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἀναλογίαι, αἱ παρατηρούμεναι εἰς τὴν ἐγκαρσίαν τομῆν, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐξεταζομένου τύπου (σ. 103).

Κατὰ τὴν στήλην ΣΤ', ὁ λόγος $\frac{\theta}{\lambda}$, ὅπου θ, ὕψος τοῦ ναοῦ καὶ λ, ὕψος τυμπάνου + ἡμιδιάμετρον (sic) τοῦ τροῦλλου (σ. 110).

Πάντως ὁ πίναξ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς κανὼν ἢ ὡς ἀπαράβατον τυπολόγιον, διότι, ὡς γνωστόν, οἱ βυζαντινοὶ ναοί, ἐντὸς πάντοτε τῶν αὐστηροτάτων πλαισίων τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ δόγματος, ἔδωσαν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος μορφὰς καὶ λύσεις εἰς ἀπείρους παραλλαγὰς, λόγῳ παντοίων τοπικῶν καὶ τυπικῶν περιορισμῶν (σ. 109).

γίαι» (τοῦτο θὰ ἦτο ἀκατανόητον), ἀλλ' ὅτι εἰς τοὺς ναοὺς τούτους δὲν ἐφαρμόζονται αἱ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνωτέρω συστήματος διατυπούμεναι ἀναλογίαι, διὰ τῶν ὁποίων προσδιορίζεται ὁ χαρακτῆρ κυρίως τῶν ἔργων τῶν διατυπομένων ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς κλασικιστικῆς τέχνης (κανονικότης), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γραφικὴν (malerial) χαρακτῆρος τέχνην (R a s c h. σ. 353)¹ Ἡ ἐκ μέρους τοῦ κ. Σωτ. παρανόησις ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὰς ἐσφαλμένας προϋποθέσεις καὶ εἰς τὴν μονομέρειαν τῆς θεωρίας τοῦ Raschenov. Τέλος καὶ τοῦ Μ. Κ α λ λ ι γ ᾱ, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἑλλην. ἐκκλησ. στὸ Μεσαίωνα σ. 62 προτεινομένη ἀναλογία τοῦ «ἐπίτ» ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν εἶδος χαράξεως.

Ὡς πρὸς τὴν συσχέτισιν τῶν ἀναλογιῶν, τῶν διεπουσῶν τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν τῶν σταυροειδῶν ναῶν πρὸς συναγωγὴν χρονολογικῶν ἐνδείξεων παραπέμπω ἐκ νέου εἰς τὰς μελέτας τοῦ καθηγητοῦ Α. Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο υ Ἄρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Α', 1935, 89 - 90². («Συγκρίνοντες τὰς ἀναλογίας τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης πρὸς τὰς τῶν λοιπῶν ἔξετασθέντων ναῶν εὐρίσκομεν ὑφισταμένης μεγάλης διαφορᾶν. Ἐν ᾧ δηλ. ἐκείνοι—μάλιστα ὁ τῶν Ταξιαρχῶν—παρουσιάζουσιν ἀνάτασιν, ἡ Φανερωμένη παρουσιάζεται πεπλατυσμένη... Ἐνεκα τῶν πεπλατυσμένων τούτων ἀναλογιῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἑνεκα κλπ... θεωρῶ τὴν Φανερωμένην ὡς κτίσμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ.). Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΕ', 1939, 407 («Εἰς τοὺς ἀρχαιότερους τῶν ναῶν τοῦ τύπου τοῦτου οἱ στηρίζοντες τὸν τρούλλον 4 κίονες εἶναι πολὺ πλησίον τῶν τοίχων τοποθετημένοι, ἐν ἄλλοις λόγοις τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους (ἢ ἡ διάμετρος τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου) εἶναι, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πλάτος τῶν πλαγιῶν κλιτῶν, πολὺ μέγα ἐν ᾧ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ναοὺς ἡ εἰρημένη ἀναλογία πλάτους κλιτῶν ἀποβαίνει μικροτέρα»)³. καὶ Ἄρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Η' 1955 - 56, 55 - 56³. («Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ ἐν ᾧ εἰς τοὺς δύο πρώτους εἶναι 1.02 μ... καὶ 1.03 μ... εἰς τὴν Μεσσηριανὴν αὐξάνει εἰς 1.15 μ., ἐν ᾧ παραδόξως εἰς τὸ Μεσαθούρι κατέρχεται εἰς 0.944 μ. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς ἀναλογίας τοῦ ὕψους τῆς κλειδῆς τοῦ τρούλλου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἥτις βαίνει αὐξανομένη ἀπὸ τῆς Μελίδας καὶ τοῦ Ὑψηλοῦ, ἔνθα εἶναι 1.17 καὶ 1.31 μ. μέχρι τῆς Μεσαριᾶς καὶ τοῦ Μεσαθουρίου, ἔνθα φθάνει τὰ 1.50 μ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ἐντὸς διαστήματος ἐνὸς αἰῶ-

1. Ἐν Θεολ. σ. 480 γράφον «ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀρμονικῶν χαράξεων τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν»—παραλείπω τὸν τοπικὸν προσδιορισμὸν «τῆς Βουλγαρίας»—ἐπειδὴ πρόκειται περὶ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μεσημβρίας τῶν ὁποίων αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ ἀντανακλοῦν τὴν τέχνην τῆς Πρωτευούσης (Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστιαν. καὶ βυζαντ. ἀρχαιολογία, Α' (1942) 474 κέ.).

2. Ἐν Θεολογ. σ. 480 ἀντὶ «89 - 90» ἐτυπώθη λανθασμένως «81 καὶ 90».

3. Τὰς συμφῶνας πρὸς τὸ νόημα τοῦτο μετρήσεις τοῦ ὁ κ. Μουτσ. καταλέγει εἰς τὴν στήλην Γ (λόγος α-β) τοῦ πίνακος του (βλ. καὶ αὐτ. εἰκ. 64).

3. Ἐν Θεολογ. σ. 480 λανθασμένως «53 - 54».

νος μία βαθμιαία ἀναζήτησις μεγαλυτέρας ἀνατάσεως τῶν ναῶν, ἥτις θὰ κορυφωθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων». Εἶναι δὲ κοινὸς τύπος τὸ ὅτι οἱ ναοὶ τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου ἀποκοτῶν ραδινὰς ἀναλογίας καὶ ὅτι τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο ἀποτελεῖ χρονολογικὸν κριτήριον.

4. Εἰς τὴν κριτικὴν μου περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσοπούλου ἀπέφυγα νὰ συζητήσω ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς ὑπὸ τούτου προτεινομένης χαράξεως, διὰ τὸν λόγον ὅτι τοιαύτη συζήτησις ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς εὐρύτεραν θεωρήσιν ζητημάτων μορφολογίας τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν (περὶ τῶν τύπων των ὡς ἰδιαιτέρων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν), περὶ τοῦ θέματος δὲ τούτου προτίθεται ν' ἀσχοληθῶ εἰς εἰδικὴν μελέτην. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον καὶ τώρα περιορίζεται εἰς τὸ νὰ σημειώσω μόνον μίαν παρατήρησιν. Εἶδομεν ἀνωτέρω (σ. 151), ὅτι ἡ οὐσία τῆς χαράξεως τοῦ κ. Μουτσοπούλου ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ὁ χώρος τοῦ Βυζαντινοῦ ναοῦ διαμορφώνεται ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς ἑγγεγραμμένου ἰσοσκελοῦς τριγώνου, μὲ κορυφὴν τὴν κλεῖδα τοῦ τρούλλου καὶ βάσιν τὴν κατὰ πλάτος διάστασιν τοῦ ναοῦ, ἀλλ' οὕτως, ὥστε τὰ σκέλη τοῦ τριγώνου νὰ ἐφάπτονται τῶν ἀκμῶν τῶν μετώπων τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν εἰς τὸ ὕψος ἑκατέρας κλειδός. Τὸ πρῶτον μέρος τῆς προκειμένης χαράξεως, τὸ ὅτι δηλαδὴ ὑπόκειται ἕν ἰσοσκελὲς τρίγωνον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου τῶν βυζαντινῶν ναῶν δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρον χαρακτηριστικὸν τῶν σταυροειδῶν ναῶν· διότι καὶ εἰς ἄλλων τύπων τρουλλατῶ κτήρια, ἐφ' ὅσον τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου των εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονός των, δύναται, κατὰ τὴν ἀποτύπωσιν τῆς τομῆς των, νὰ ἔγγραφῆ ἕν ἰσοσκελὲς τρίγωνον. Ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῶν σταυροειδῶν ναῶν ἀπὸ τῶν ἄλλων τρουλλατῶν ἔγκειται — ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προκειμένης χαράξεως — εἰς τὴν λεπτομέρειαν, ὅτι αἱ ἴσαι πλευραὶ τοῦ τριγώνου ἐφάπτονται τῶν κορυφῶν τῶν μετώπων τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροειδοῦς χώρου· ὡς δὲ βεβαιώνει ὁ κ. Μ. ἡ ἐν λόγῳ χάραξις ἐπαληθεύεται «εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ναῶν τῆς Στερεῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου» (Μουτσ. σ. 108), χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 10οῦ μέχρι τοῦ 17οῦ αἰ. (παρασυνθέντου πίνακος τελευταία στήλη). Ὁ ἑκάστοτε λόγος ἑκατέρας τῶν ἴσων πλευρῶν τοῦ τριγώνου πρὸς τὴν βάσιν του (τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ), κυμαινόμενος μεταξὺ 1,30 - 1,80 (Μ ο υ τ σ. σ. 110). Εἰς τὸν αὐτ. πίνακα στήλη Ζ ἀναγράφονται τιμαὶ 1,12 - 1,94, περιγράφει τὴν σχέσιν τοῦ ὕψους τῶν ναῶν πρὸς τὸ πλάτος των.

~~Ἡ χάραξις αὕτη—ἀν ἐννοῆ αὐτὴν ὁ κ. Σωτηρίου λέγων «Αἱ γεωμετρικαὶ ἀναλογίαι τῆς θεωρίας τοῦ Μ. παρατηροῦνται εἰς τοὺς σταυροειδοῦς τύπου ναοὺς ἀνεξαρτήτως παραλλαγῆς» (σ. 600) — διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους εἶδομεν ἀνωτέρω εἶναι φυσικὸν νὰ ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τοὺς δικλινοὺς καὶ εἰς τοὺς τετρακλινοὺς καὶ εἰς τοὺς συνθέτους σταυροειδεῖς ναοὺς~~

(σ. 600), ἀλλὰ πιθανῶς ἀκόμη καὶ εἰς μονοκλίτους ναοὺς εἰς σχῆμα ἑλευθέρου σταυροῦ ἢ τρικόνγχου (διατὶ ὄχι) :

Ἡ διαφωνία μας ἐγκείται εἰς τὸ ἂν πρέπει νὰ λαμβάνεται συγχρόνως ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ κάτοψις, ὁπότε αὐτομάτως εἰσάγεται ὁ περιορισμὸς τῆς ἰσχύος τῆς χαράξεως ὄχι ἀπλῶς κατὰ τύπους ἀλλὰ κατὰ παραλλαγὰς. Τὸ ἐννοῶ διὰ τούτων θὰ φανῇ ἐκ τῆς κατωτέρω ἀναλύσεως.

Ὁ κ. Μουτσόπουλος (σ. 111), προκειμένου νὰ ἐπαληθεύσῃ εἰς τὸ παρὰδειγμα τῆς Παναγίας τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας τὰ πορίσματα τῆς χαράξεώς του, ὁρθῶς ὁρμάται ἐκ τῶν διαστάσεων τῆς κατόψεως. Ἐκάστη ὁμῶς ποικιλία σταυροειδοῦς ναοῦ παρέχει χώρον διάφορον, λόγῳ τῆς διαφορᾶς, ἢ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν στοιχείων τῆς κατόψεως ἐκάστης ἐκ τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων ποικιλιῶν τοῦ σταυροειδοῦς, διαφορᾶς ἢ ὁποία εἶναι ὀλοφάνερον ὅτι ἐπηρεάζει τὰς ἀναλογίας τῆς κατόψεως ἐκάστης ποικιλίας ¹.

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν τι «ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ παρατιθεμένου εἰς σ. 108 πίνακος» (Σωτηρ. σ. 600) τοῦ κ. Μουτσοπούλου. Ἀφίνω κατὰ μέρος τὸ ὅτι ἡ κατάρτισις τοιοῦτου πίνακος ἐνέχει ἱκανὸν ποσοστὸν ὑποκειμενικότητος, διὰ νὰ μὴ εἴπω ὅτι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν διαφαίνεται τὸ λογικὸν σφάλμα τῆς λήψεως τοῦ ζητουμένου (κατηρτίσθη ὁ πίναξ — ὡς πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἡραίας — ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προϋποθέσεως ὅτι ὁ ναὸς οὗτος χρονολογεῖται εἰς τὸν 12ον-13ον αἰ.). Ὁ κ. Μουτσ., λοιπόν, παρουσιάζει τὴν ἐξῆς σειρὰν : 1) Ἐκκλησίᾳ τοῦ Μέρμπακα, συνθέτου τετρακιονίου τύπου τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., με λόγον τῶν πλευρῶν τῆς κατόψεως 1,43 (διαστ. 10.00×7.00 μ.). 2) τὴν Παναγίαν τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας ὁμοίου τύπου με λόγον πλευρῶν 1,48 (διαστ. 10,20×6,90 μ.). 3) τὴν Ἀγίαν Μονὴν Ναυπλίου, ὁμοίου τύπου τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ., με λόγον πλευρῶν 1,42 (διαστ. 10.10×7.10 μ.) καὶ 4) τὴν Μεταμόρφωσιν τῶν Ἀθηνῶν, ἀπλοῦ τετρακιονίου τύπου τοῦ 14ου αἰ., με λόγον πλευρῶν 1,47 (διαστ. 7.00×4,75 μ.). Ἀμέσως δὲ συμπεραίνει περὶ τῆς Παναγίας τῶν Λουτρῶν : «ἄρα ἐκ τούτων μᾶλλον εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἔδει νὰ ἀνήκῃ» (Μουτσ. σ. 111). Ἐπέζητησα νὰ ἐλέγξω προχείρως τοὺς ἀνωτέρω ἀριθμοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μετρήσεων τοῦ S t r u c k, Ath. Mitt. XXXIV, 1909, 202 καὶ 212

1. Ἀκόμη καὶ ἡ ὑπαρξίς τυφλῶν τόξων εἰς τὰ πέρατα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τῶν σταυροειδῶν ναῶν εἶναι ἀνάγκη νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν. Παράδειγμα ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησίᾳ. Ὁ Μουτσ. (πίνακος στήλαι Α καὶ Β) ἀναγράφει μῆκ. 6.00 μ. πλ. 5.60 μ. καὶ λόγον αὐτῶν 1,07. Ὁ καθηγητῆς Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησίᾳ σ. 18 παρέχει τὰς διαστάσεις 5.93 (μῆκ.) καὶ 5.70 (πλάτ.), ἀκριβεστέρως, ὡς νομίζω, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται ὁ λόγος 1,04, ἀλλ' ὁ ὑπὸ τὰς ἐγκαρσίας καμάρας χώρος ἔχει πλάτος περίπου 6.15 μ., πρὸς τοῦτο δὲ τὸ πλάτος ὁ λόγος τοῦ μήκους εἶναι 0,964. Οὕτω δὲ ὁ λόγος τοῦ πλάτους (5.93 ἢ 6.15) πρὸς τὸ ὕψος (5.30 μ.) (Ὁ ρ λ ά ν δ. σ. 21) ἐπεται ὅτι εἶναι ἀφ' ἑνὸς 1,12 καὶ ἀφ' ἑτέρου 1,16 (ὁ ὑπὸ τοῦ Μουτσοπούλου στήλη Δ ἀναγραφόμενος λόγος 1,20 εἶναι ὀπωσδήποτε ἐσφαλμένος).

πίν. X καὶ XI, ὅστις φαίνεται νὰ εἶναι ἀκριβής, καὶ εὖρον ὅτι ἡ μὲν Ἐκκλησία τοῦ Μέρμπακα ἔχει λόγον πλευρῶν 1,49 (μῆκ. $6.80 + 3.66 = 10.46$, πλ. 7.02 μ), ἡ δὲ Ἁγία Μονὴ 1,56 (μῆκ. $7.50 + 3.35 = 10.85$, πλ. 6,95 μ). Ἡ διαφορὰ αὕτη εἰς τοὺς ἀριθμοὺς μὲ ὥθησεν εἰς τὸ νὰ ἐπιχειρήσω καὶ μίαν ἐπαλήθευσιν διὰ προσωπικῶν μου μετρήσεων εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τῶν Ἀθηνῶν· ἐδῶ αἱ μετρήσεις μου δι' ἀλοῦ διμέτρου ἀπέδωσαν λόγον πλευρῶν 1,58 (μῆκ. ± 7.37 , πλ. ± 4.65 μ.). Τώρα βλέπομεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων τούτων ἀναλογιῶν, νὰ διαχωρίζονται δύο ζεύγη μνημείων: ἀρ' ἑνὸς ἐν ζεύγος μὲ τὸ ἀρχαιότερον καὶ τὸ νεώτερον ἐκ τῶν μνημείων τῆς ἐν λόγῳ ομάδος, ἔχοντα λόγους πλευρῶν 1,56 καὶ 1,58, ἀνήκοντα δὲ εἰς δύο διαφόρους παραλλαγὰς· καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐν ζεύγος μὲ τὰ δύο ἄλλα μνημεῖα — τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Μέρμπακα καὶ τὴν Παναγίαν τῶν Λουτρῶν — μὲ λόγους 1,49 καὶ 1,48. Τὸ συμπέρασμα, λοιπόν, τώρα εἶναι ὅτι ἡ Παναγία τῶν Λουτρῶν εὐρίσκεται χρονολογικῶς ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Μέρμπακα. Δὲν ἀποδίδω ὅμως ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο — ἀνεξαρτήτως τῆς ἀληθείας τὴν ὁποίαν ἐνδεχομένως περικλείει — διότι συνάγει: ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς πίνακος, ἡ σύνθεσις τοῦ ὁποίου μᾶς καθιστᾷ σκεπτικὸς ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν του (ἢ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ἀκριβῶν λόγων: 1,56 [μέσα 12ου αἰ.] - 1,49 - 1,48 - 1,58 [14ος αἰ.]). Τὸ ἕτερον συμπέρασμα, τὸ ἐμφαινόμενον ἐκ τοῦ πίνακος τοῦ κ. Μ., εἶναι ὅτι πρέπει νὰ εἴμεθα ἐπιφυλακτικοὶ ἀπέναντι τῶν ὑπὸ τούτου παρεχομένων ἀριθμητικῶν δεδομένων¹.

Ἄλλὰ καὶ πάλιν ἄς μὴ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τοὺς ἀριθμοὺς καὶ ἄς ἔλθωμεν εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τῶν Ἀθηνῶν, ἢ χρησιμοποίησις τῆς ὁποίας ὡς ἀποδεικτικῆς τεκμηρίου ὑπὸ τοῦ κ. Μ. ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν παρούσαν συζήτησιν περὶ χαράξεων καὶ ἀναλογιῶν. Ὁ καθηγητὴς Α. Ξυγγόπουλος παρετήρησεν ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο δὲν σιζεται, ὡς εἶχε κτισθῆ ἀρχικῶς καὶ ὅτι «εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὑπέστη προσαυξήσεις κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν» (Εὐρετήρ. Μεσ. Μνημ. Ἑλλ. Β' σ. 74 εἰκ. 71. Πρὸβλ. καὶ Ἀρχ. Ἐφημ. 1913, 142). Πράγματι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως φαίνεται νὰ ἦτο βραχύτερος κατὰ 1.30 - 1.35 μ. (μετρήσεις ἰδικαί μου). Συνεπῶς αἱ εἰς τὸν πίνακα τοῦ κ. Μ. παρουσιαζόμεναι ὡς ἀναλογίαι κατόψεως τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως (καὶ αἱ ἀνωτέρω ἀντίστοιχοι ἰδικαί μου) δὲν εἶναι αἱ κανονικαί, διότι ἀντιπροσωπεύουν τὰς ἀναλογίας τοῦ μνημείου τῆς δευτέρας περιόδου—μετὰ τὴν ἐπιμήκυνσίν του· ἀπὸ ἀπόψεως δὲ μεθόδου εἶναι, λοιπόν, ἐσφαλμένη ἢ χρησιμοποίησις τοῦ μνημείου τούτου ὅχι μόνον διότι ἀνήκει εἰς ἄλλην παραλλαγὴν, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποτελεῖ τεκμήριον νοθευμένον καὶ διὰ τοῦτο ἐντελῶς ἀπορριπτέον. Καὶ κατηγοροῦμαι ὡς «γνωματέων αὐθαιρέτως» (Σωτηρ. σ. 600)!

1. Πρὸβλ. καὶ τὰ ἀνωτ. σ. 156.

5. Ὁ κ. Σωτηρίου μὲ ψέγει διότι τάχα ἔσπευσα νὰ καταδικάσω ὡς σημαντικῶς ἀυθαίρετα συμπεράσματα τὸ κ. Μουτσ., προερχόμενα «²κ παραδρομῆς, ἤτοι ἐκ λανθασμένης διατυπώσεως τοῦ μεγέθους τῆς διαμέτρου τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλοσόφου καὶ τῆς λανθασμένης συγκρίσεως μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς «Ὁμορφοκκλησιᾶς», «ἐνῶ ἐπὶ 17 ναῶν εἰ 11 συμφωνοῦν πρὸς τὴν θεωρίαν» τοῦ κ. Μ. (Θεολογ. σ. 600). Ἡ «θεωρία» δὲ — ὀρθότερον εἶναι νὰ τὴν χαρακτηρίσωμεν ὡς «διαπίστωσιν» — τοῦ κ. Μ. εἶναι ὅτι «τὸ πλάτος τῆς σιενῆς πλευρῆς τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου, μένει περίπου σταθερὰ περὶ τὴν τιμὴν 2,60» καὶ ὅτι «εἰς τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς τοῦ Γ' καὶ ΙΑ' αἰῶνος, Μονὴν Φιλοσόφου καὶ Ὁμορφοκκλησιάν, ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι μικρὰ καὶ ἔχομεν τὸν μέγιστον λόγον $\frac{\mu}{\nu} = 2,00$ καὶ 3,00» (Μουτσ., Ἡ ἀεχίτευκτ. ἐκκλησ. Γορτυν. σ. 110). Ἔχομεν μίαν διαπίστωσιν καὶ ἐν χρονολογικὸν συμπεράσμα. Εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν μου ἐπέκρινα τὸν τρόπον συναγωγῆς τοῦ ἀνωτέρω χρονολογικοῦ συμπεράσματος (Θεολογ. σ. 481 - 482). Ὁ κ. Σωτηρίου πληροφορεῖ ὅτι ὁ κ. Μ. ἐκ παραδρομῆς: 1) διέτιπώε λανθασμένως τὸν λόγον (2.00) τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου του καὶ 2) συνέκρινε λανθασμένως τὸν ναὸν τοῦ Φιλοσόφου πρὸς τὴν Ὁμορφοκκλησιάν (μὲ λόγον 3.00).

Ὅταν ἔγραφα τὴν βιβλιοκρισίαν μου δὲ, εἶχον ὑποπτεύσει ὅτι οἱ ἀριθμοὶ τοῦ πίνακος τοῦ κ. Μ. ἐνδεχομένως δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Πράγματι, ὁ ἀκριβὴς λόγος τοῦ πλάτους (5,90 μ.) τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλοσόφου πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου του (2.80 μ.) εὗρισκω ὅτι εἶναι 2,10. Ἀλλὰ καὶ ἡ νέα αὕτη ἀριθμητικὴ τιμὴ πρὸς ποίας ἀντιστοίχους τιμὰς πρέπει νὰ συγκριθῆ — ἀφοῦ ἐκ παραδρομῆς ἐγένεν ἡ σύγκρισις πρὸς ἐκείνην τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς — διὰ νὰ εὐσταθήσῃ τὸ συμπεράσμα τοῦ κ. Μ. ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι μικρὰ; Ἀληθὲς εἶναι τὸ ἀντίθετον ὅτι δηλαδὴ εἰς τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς, τοὺς ἀναγραφομένους εἰς τὸν πίνακα (στίχη E) τοῦ κ. Μ., ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι κατὰ κανόνα μεγάλη ἔξαιρέσει τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς¹. Ἐκτὸς ὅμως τούτου ἡ βεβαίωσις περὶ σταθερᾶς τιμῆς (2,60) ἀντιφάσκει κάπως πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν συναγωγῆς χρονολογικῶν συμπερασμάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαφορᾶς τῶν ἀναλογιῶν. Διότι εἶναι λογικόν, ἔνεκα τῆς ἰδιομορφίας τῆς συνθέσεως τοῦ χώρου τῶν σταυροειδῶν ναῶν καὶ τῆς σταθερότητος τοῦ τύπου των, ὁ λόγος μεταξὺ τοῦ πλάτους ἐκίστου ἐκ τῶν ναῶν τούτων καὶ τῆς διαμέτρου τοῦ τρούλλου του νὰ εἶναι περίπου (πολὺ χονδρικῶς) σταθερὸς περὶ μίαν μέσην τιμὴν (2,60), ἡ ὁποία ὅμως καθ' ἑαυτὴν δὲν σημαίνει τίποτε τὸ ἰδιαίτερον, διότι

1. Τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς ὁ λόγος 3,00 φαίνεται νὰ ἔχη ὑπολογισθῆ πρὸς πλάτος 6,15 μ. (βλ. ἀνωτ. σ. 156). Ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι 2,05 μ. (Ὁρλάγδου, Ἡ Ὁμορφή Ἐκκλ. σ. 18).

οὔτε καὶ πρακτικῶς μᾶς εἶναι χρήσιμος. Χρήσιμος εἶναι τὸναντίον ὁ καθορισμὸς διαφόρων λόγων κατὰ ἔποχας. Ἡ γνώμη εἶναι ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ «θεωρία» εἶναι συγκεχυμένη—διὰ τὴν μὴ ἐπαναλάβω τὴν λέξιν «αὐθαίρετος».

Ἐνωτέρω (§ 4) ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ἐλέγξωμεν τὴν ἀκρίβειαν ὠρισμένων ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Μ. παρατιθεμένων ἀριθμητικῶν τιμῶν. Εἰς τὸν ἐλεγχόν των προέβην παρακινήσεις ἐκ τῆς παρατηρήσεως τοῦ κ. Σωτηρίου περὶ ἐσφαλμένης διατυπώσεως τοῦ λόγου τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλοσόφου πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου του. Παρέχω ἕν ἀκόμη παραδείγμα τοιαύτης ἐσφαλμένης διατυπώσεως. Ὁ κ. Μ ο υ τ σ. Ἀρχιτ. Ἐκκλη. Γορτυν. σ. 110 γράφει: «Κατὰ τὴν στήλην ΣΤ', ὁ λόγος $\frac{\rho}{\lambda}$ (ῥου ρ, ὕψος τοῦ ναοῦ καὶ λ, ὕψος τυμπάνου + ἡμιδιάμετρον (sic) τοῦ τρούλλου) εἰς τὴν τὴν Μονὴν Φιλοσόφου ἰσοῦται περίπου μὲ τὴν μονάδα, εἰς τοὺς λοιποὺς δὲ ναοὺς ποικίλλει μεταξὺ 1,50 · 1,90». Ὁ κ. Μ. γράφει «ἰσοῦται περίπου πρὸς τὴν μονάδα» στρογγυλεύων τὴν εἰς τὴν ΣΤ' ἀναγραφομένην τιμὴν 1,12. Κατὰ τὴν περιγραφὴν ὅμως τοῦ μνημείου τούτου ὁ κ. Μ. δίδει τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: α') Ὑψος ναοῦ (μέχρι τῆς κλειδῶς τῶν καμαρῶν) 3,63 μ. (σελ. 23)· β') διάμετρος τρούλλου 2,80 μ. (σελ. 20)· καὶ γ') ὕψος τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου «2,8 φορὰς μικρότερον τῆς διαμέτρου του» (σελ. 24), ὅπερ, συνειπῶς, φαίνεται νὰ εἶναι τοῦλάχιστον (1,00) μ. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τούτων καὶ συμφώνως πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Μ. ὀριζόμενον τύπον ($\frac{\rho}{\lambda}$) ὁ λόγος τοῦ ὕψους τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ ὕψος τοῦ τυμπάνου σὺν τῇ ἡμιδιαμέτρῳ τοῦ τρούλλου πρέπει νὰ εἶναι ὄχι 1,12 ἀλλὰ 1,51 (!). ἦτοι 3,63: 1,00 + (2,80: 2) = 1,51. Ἐπίσης ὁ λόγος τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ τούτου (5,90 μ.) πρὸς τὸ ὕψος του (3,63 μ.) δὲν εἶναι 1,51, ὡς ἀναγράφεται εἰς τὴν στήλην Δ τοῦ πίνακος τοῦ κ. Μ., ἀλλὰ 1,62 (!). Παραδέχομαι ὅτι ὅλα αὐτὰ δύναται νὰ εἶναι κοινὰ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα (; !), εἶναι ὅμως ἀρετὰ διὰ τὴν κλονίσουν τὴν ἐμπιστοσύνην μας ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Μ. διὰ τοῦ πίνακος του παρεχομένων ἀριθμῶν, ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ πίνακος τούτου καὶ ὡς πρὸς τὸ βάσιμον τῶν ἐπὶ τοιοῦτων ἀριθμῶν στηριζομένων συμπερασμάτων. Σημειῶν δὲ τοῦτο μὲ εἰλικρινῆ λύπην, διότι τὸ μεταξὺ τῶν σελ. 108 - 111 τμήμα τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μ., τὸ περὶ τῶν ἀρμονικῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τούτων διατυπωμένων συμπερασμάτων, ἀμικρῶς ἀρχιτεκτονικόν, εἶναι τὸ οὐσιαστικώτερον — ἢδύνατο ν' ἀποβῇ τὸ οὐσιαστικώτερον — μέρος τοῦ ὅλου βιβλίου.

6. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου δὲν ἔγραψα ὅτι ὁ κ. Μουτσ. ἠγγνόησε τὴν ἀξιόλογον διὰ τὴν μέθοδον καὶ — διὰ τὸν κ. Μ. — ὑποδειγματικὴν μελέτην τοῦ Megaw, Ann. Br. Sch.

Ath. XXXII. 1931-32, 99 — ἀντιθέτως μάλιστα (βλ. Θεολογ. σ. 482) —, ἀλλ' ὅτι ἀντιπαρήλθεν οὗτος νὰ ἐξετάσῃ τὰ προβλήματα, ὅσα περὶ τοῦ μνημείου τούτου ἔθετε ἡ ἀρνητικὴ γνώμη τοῦ Megaw. Ὁ κ. Σωτηρίου βεβαιώνει ὅτι ὁ κ. Μ. ἀντικρούει τὸν Megaw (Θεολ. σ. 600). Μάλιστα, τὸν ἀντικρούει διὰ τῶν ἐξῆς: «Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως τοῦτο [τοῦ Megaw, τὸ ἐκ τῆς τοιχοποιίας] δὲν εἶναι ἀρκετὰ πειστικὸν [ποία ἢ ἀπόδειξις περὶ τούτου;]. Ἄλλωστε ὁ Megaw οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὴν μονήν, ἐξάγει δὲ τὰ συμπεράσματά του ἐκ μιᾶς εἰκόνας τῆς μελέτης τοῦ Α. Ζάχου» (Μοῦτ σ., σ. 27). Καὶ θεωροῦνται ταῦτα ὡς ἀντίκρουσις ἐπιστημονικῆς γνώμης διατυπωμένης εἰς μελέτην θεμελιωμένην με ἀξιοζήλευτον μέθοδον. Περαιτέρω ἐλέγχουμαι ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρ. διότι διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου τούτου ἐζήτησα λεπτολόγον ἀνάλυσιν καὶ σύγκρισιν, χωρὶς νὰ λάβω ὑπ' ὄψιν ὅτι «οὐδὲν ἄλλο μνημεῖον τοῦ 10ου αἰ. σώζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ γίνῃ ἐμπεριστατωμένη σύγκρισις καὶ διάκρισις ἀπὸ τὰς μορφὰς τοῦ 12ου αἰ.» (Θεολογ. σ. 600). Διὰ τῶν ἀνωτέρω ὁ κ. Σωτηρ. θέτει κάπως ζήτημα μεθόδου διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν καὶ συγχρόνως θέλει νὰ εἴπῃ περίπου ὅτι αἱ καλλιτεχνικαὶ μορφαὶ εἶναι ἐν χρόνῳ φαινόμενα αὐθαίρετα — ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τῶν μορφῶν αἱ ὁποῖαι προηγήθησαν καὶ ἀπὸ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν. Τὸ πρόβλημα ὅμως περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλοσόφου τίθεται ὡς ἐξῆς: Ἡ γνησιότης τῆς γραπτῆς πηγῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ὁ ναὸς οὗτος χρονολογεῖται εἰς τὸν 10ον αἰ. ἀμφισβητεῖται καὶ δὲν προσφέρει στερεὸν ἔδαφος πρὸς συναγωγὴν θετικοῦ συμπεράσματος περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ μνημείου. Κατόπιν τούτου — ἀκόμη καὶ ἀνεξαρτήτως τούτου — αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαὶ τί λέγουσιν; Ἐξηγοῦνται ἐκ τῶν μορφῶν τῆς τέχνης τοῦ 9ου ἢ τοῦ 8ου αἰῶνος; Ἀποτελοῦν προϋπόθεσιν τῶν μορφῶν τῆς τέχνης τοῦ 11ου αἰῶνος; Πῶς συμβαίνει ὥστε νὰ συγγενεύουν πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ 12ου αἰῶνος; Ἀφ' ἧς στιγμῆς τίθενται τοιαῦτα ἐρωτήματα, συνειδητοποιεῖται ἡ θέσις ἐνὸς προβλήματος καὶ ἀρχίζει ἡ ἔρευνα πρὸς λύσιν του.

7. Δι' ὅσων ἔγραψα περὶ σλάβων (Θεολογ. σ. 485-486) δὲν ἠθέλησα ποσῶς νὰ ἐπιβαρύνω τὴν κρίσιν τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσοτούλου (Σωτηρ. σ. 600), διότι οὗτος εἶναι ἀρχιτέκτων καὶ ὄχι ἱστορικός. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὰς ἰδικὰς μου «παραδόξους ἀπόψεις» (Σωτηρ. σ. 600) σημειῶνω ὅτι διὰ νὰ κατανοήσω ὠρισμένα ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀντελήφθην ἕνωρις ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποκτήσω ἱστορικὸν ὑπόβαθρον, συγχρόνως δὲ ν' ἀποκτήσω καὶ προσωπικὸν κριτήριον, οὕτω δ' εὐρέθην εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκύψω εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἱστορίας. Καρπὸς δὲ τῆς σπουδῆς μου ἐκείνης, ἰδίως τῶν κατὰ τὴν σιοτεινὴν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμπίπτουν τὰ περὶ σλάβων, ὑπῆρξαν μέχρι τοῦδε αἱ μελέται μου: «Αἱ β α ρ β α ρ ι κ α ἰ π ὀ ρ π α ι τ ῆ ς Κ ο ρ ῖ ν θ ο υ», Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσ.

σαλονίκης, Α' (1954) σ. 340 - 396 καὶ «Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα», Ἑλληνικά 14, 1955, 87 - 105.

8. Εἶναι δικαία ἡ παρατήρησις τοῦ κ. Σωτηρίου (Θεολογ. σ. 600) ὅτι εἰς τὸ περὶ μονῶν καὶ ἀσκητηρίων κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσπούλου παρείδον τὴν σημαντικὴν προσφορὰν ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Ἐπρόσεξα περισσότερον τὰς ἱστορικὰς πληροφορίας, διὰ τῶν ὁποίων ὁ κ. Μ. συνοδεύει τὴν περιγραφὴν ἐκάστου ἐκ τῶν μνημείων τούτων.

Γράφων τὴν αὐστηρὰν κριτικὴν κατὰ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μουτσπούλου, ἤδη τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ νεοίδρυθέντος Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης, εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον αὐτὸ τοῦτο τὸ βιβλίον. Δὲν εἶχον καμμίαν προκατάληψιν κατὰ τοῦ συγγραφέως, προσώπῳ μάλιστα φιλικῷ. Διαμένων δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ συστήματος ἀποφεύγων νὰ παρακολουθῶ τὰς παρασκηνιακὰς κινήσεις περὶ τὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα, ἐκ τῶν ὑστέρων ἐ πληροφορήθην ὅτι ἡ βιβλιοκρισία μου ἐκείνη ἔτυχε νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς κατὰ τὰς ἡμέρας κατὰ τὰς ὁποίας συνεζητεῖτο ἡ ὑποψηφιότης τοῦ συγγραφέως ὡς καθηγητοῦ. Ἐντεῦθεν, φαίνεται, ἔλαβεν ἀφορμὴν ὁ κ. Σωτηρίου νὰ δημοσιεύσῃ μίαν ἀντικριτικὴν σχολιμότητα καὶ νὰ καλύψῃ τὸν κ. Μ. ὑπὸ τὸ κῦρος του. Ἀπόλυτον δικαίωμα του, ἴσως καὶ καθῆκον. Ἄλλ' ἂν ἡ βιβλιοκρισία μου ἐκείνη εἶχεν ἠθελημένην σχέσιν πρὸς τὴν ἐκλογὴν τοῦ κ. Μ. θὰ ἠδυνάμην νὰ παρενθέσω παρατηρήσεις καὶ ἐπ' ἄλλων ἐργασιῶν του· δὲν ἐπιτρέπω ὅμως εἰς τὸν ἑαυτὸν μου νὰ λάβῃ μέρος εἰς δολοπλοκίας, οὔτε νὰ γίνῃ ὄργανον τρίτων. Ἄν ὑπῆρξε δὲ εἰς στόχος, ἐναντίον τοῦ ὁποίου διὰ τῆς βιβλιοκρισίας μου ἔβαλον — καὶ ὑπῆρξε τοιοῦτος στόχος —, οὗτος κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ κ. Μ., οὔτε ἄλλὰ τινα συγκεκριμένα πρόσωπα. Ὁ στόχος μου ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἀφηρημένος. Ἐὰν δὲ ἡ ἀντικριτικὴ τοῦ κ. Σωτηρίου ἦτο ἀπηλλογμένη τῆς προθέσεως νὰ παρουσιάσῃ τὴν βιβλιοκρισίαν μου ὡς κενόπιστον καὶ ὡς ἀνεμάτιστα, διότι αὐτὰ περίπου λέγονται δι' αὐτῆς, δὲν θὰ ἀπῆντων. Ἡ προκειμένη ἀπάντησις ἐγράφη μόνον ἐκ καθήκοντος πρὸς τὸ περιοδικὸν τοῦτο, πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ κύρους του, διότι ἄλλως ἐκινδύνευε νὰ παρασταθῇ ὅτι δημοσιεύει συνεργασίας ἀνεξελέγκτους. Ἀφ' ἑτέρου ὁ μέγας σεβασμὸς μου πρὸς τὸν διδάσκαλόν μου καὶ τὸ μέγα κῦρος του ἐπέβαλλον ἀναλυτικὴν συζήτησιν.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Σημείωσις: Τὴν καταγωγὴν τῶν ὀκταγωνικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γορτυνίας ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν τζαμιῶν ὑποστηρίζει εἰς μόλις κυκλοφορηθεῖσαν βιβλιοκρισίαν του καὶ ὁ καθηγητὴς Α. Ἐυγγόπουλος, Πελοποννησιακὰ Β' (1957) 447 - 448.

Δ. Ι. Π.